

Shahid Bahonar
University of Kerman

Iranian Society for
the Promotion of Persian Language
and Literature

A Comparative Study of the Manifestations of Freedom in the Poetry of Malek osh-Sho'arā Bahār and Ahmed Shawqi based on the Analysis of Van Dijk's Discourse *

Kamal Rasoulia¹ Fatemeh Modarresi²

Abstract

1. Introduction

Discourse analysis is an interdisciplinary method that analyzes and studies the functions of language in the field of society and politics. In this process, language is an ideological and social phenomenon and emphasizes the way of reproduction of social and political power through text. From the point of view of Teun Van Dijk's, discourse analysis deals with a methodical research in the direction of language communication in social and cultural contexts. Among the key aspects of Van Dijk's approach to discourse analysis, we can mention things such as: emphasis on the role of context, analysis of power relations, interdisciplinary approach, critical perspective and the need to pay attention to cognitive processes. Sincerely, Van Dijk's discourse analysis provides a nuanced and critical approach to understanding the complex interplay between language, power, and social context. Critical discourse analysis is also an interdisciplinary approach that studies the way of applying, reproducing and social resistance through text and speech in the field of society and politics and focuses on how language as a social phenomenon can create unequal power structures and social relations preserve and legitimize

* Article history:

Received 7 July 2024

Received in revised form 13 August 2024

Journal of Comparative Literature

Year 16, No. 30, autumn and winter 2024

Accepted 25 August 2024

Published online: 20 August 2024

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. **Corresponding author:** PH.D Student of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Urmia University, Urmia, Iran. E-mail: karzankarzani@yahoo.com
2. Professor of Persian language and literature, Department of Persian Language and Literature, Urmia University, Urmia, Iran, E-mail: f.modarresi@urmia.ac.ir

it. The main issue of this article is to investigate and compare the concept of freedom and its manifestations in the poems of the two mentioned poets, and to find the roots of the discourse of freedom using Van Dijk's discourse analysis approach, as well as to identify the similarities and differences in the way the concept of freedom is addressed in the poems of these two Iranian and Arabic poets. Examining the social, political and cultural context of the time of writing poems, analyzing the power relations and the social status of poets, as well as distinguishing the goals and intentions of the two poets in question are other topics that we will pay attention to. In the following, we will discuss the cognitive analysis, that is, the examination of the perception and representation of the concept of freedom, and the examination of the poets' arguments and mental constructions about freedom, and finally, the examination of the role and effect of poems in society and its reflection in public opinion, as well as the analysis of how the poems relate to each other. We will mention the poet with the social issues of the day.

2. Methodology

From Teun Van Dijk's (2003) point of view, discourse analysis deals with methodical research in the direction of language communication in social and cultural contexts. Among the key strains of Van Dijk's approach to discourse analysis, we can mention things such as: emphasis on the role of context, analysis of power relations, interdisciplinary approach, critical perspective and the need to pay attention to cognitive processes. Sincerely, Van Dijk's discourse analysis provides a nuanced and critical approach to understanding the complex interaction between language, power, and social context.

In this article, relying on the American school of comparative literature and in the form of discourse analysis, and relying on Van Dijk's socio-cognitive perspective as one of the basic and efficient methods, we first evaluate the concept of freedom in the two great Iranian and Arab poets, Bahār and Shawqi, Attention has been shown; Then, we have examined the topic from the point of view of ideological strategies. Relying on Van Dijk's critical discourse analysis approach, we will compare the manifestations of freedom in the poems of the two mentioned poets, and by emphasizing the role of context, power relations and cognitive processes, we will identify and

compare the way the concept of freedom is represented in the poems of the poets.

Discovering interdisciplinary connections between language, power and socio-political contexts of the two mentioned poets is one of the other goals of this research. Then, using the theoretical framework of Van Dijk's discourse analysis, we try to present a critical and interdisciplinary perspective on the theme of freedom in Bahār and Shawqi's poems.

3. Discussion

In Bahār and Shawqi's poems, freedom is repeatedly mentioned as a high value and a transcendent goal. Both of these poets have praised and glorified freedom and its manifestations and considered it a gift from God, which, as a noble ideal and a vital desire, plays an important role in the destiny of the nation. The word freedom is in the sense of "breaking the determinism of one chain of causes and effects with the help of another chain" (Haghshenas, 2004: 56). In Latin, the word Liberation or sometimes Freedom is derived from it. The interpretation of freedom means the ability to use the goals that a person or social system undertakes at its own will. If a person is able to realize all his choices and no person or organization threatens his work, he enjoys unconditional independence. At first glance, absolute freedom seems very desirable, but the truth is that because humans live socially, they cannot fully benefit from it; Because the unlimited freedom of one person causes the waste and destruction of the freedom of other people. That is why every society, by formulating its own social, political and legal norms, both protect the freedom of the members of the society and consider an end for it. Freedom has two positive and negative aspects: "Negative freedom means that we have certain rights that impose limits on the amount of government intervention in our lives. Positive freedom also means that we have certain opportunities and choices with which we can realize our human capabilities" (Robinson, 2021: 164). The word freedom is a common interpretation, among its types in the world today, the following can be mentioned: freedom of religion, economic freedom, social freedom, freedom to vote and free elections, political freedom, ethnic and national freedoms, civil liberties, freedom of speech, freedom of the media and press and freedom to criticize the power. A considerable part of the mentioned types is reflected in the poetry of

Bahār and Shawqi, which we try to compare as much as possible and express their commonalities, in addition to dealing with its most prominent cases.

4. Conclusion

Both poets have praised freedom seekers such as Bahār Mamdouh, Sattar Khan and Sheikh Mohammad Khiabani. Shawqi also praises Saad Zaghloul. Bahār's view in this field is completely national and patriotic and his heroes are Iranian; However, Shawqi went further and chose his admirers from Arab fighters - both Egyptian and non-Egyptian. Bahār and Shawqi, with a reformist and critical point of view, have put their poetry in the service of generalizing freedom and favoring it. Also, the issue of women's freedom is one of the common concerns of Bahār and Shawqi, with the difference that its frequency is more in Shawqi's poetry than in Bahār's poems. Shawqi and Bahār envision an ominous fate for the enemies and opponents of freedom. Based on the findings of the research, Bahār and Shawqi, as two popular/patriotic poets, have never been indifferent and passive to the socio-political transformations of their time. These two have continuously fought against these changes and have reacted positively to them. Based on the most concrete socio-political discourses, Bahār and Shawqi's poems can be described in the description of the unconditional and petty society towards the government of the time and passive intellectuals, as well as various manifestations of freedom. Examining the socio-political aspects of the poems of the mentioned poets based on Van Dijk's critical discourse analysis approach, it is determined that the great approaches of Bahār and Shawqi are in favor of their own discourse and in contrast with the discourse of others in several strategies of Van Dijk's ideological square such as: negative presentation, emphasis and reduction, polarization, positive appearance. The goal is the positive self-arrangement of oneself and the negative presentation of others. Shawqi uses allegorical stories to show the results of the terror ruling the society and censorship. In these allegories, animals and birds are symbols of human society.

Women's freedom is one of the common concerns of Bahār and Shawqi. Bahār is against women's observance of the outer hijab and considers chastity and honor to be the true hijab of an Iranian woman. Ahmed Shawqi also mentions the Prophet's way of respecting

women's rights and activities such as learning science, business, politics, etc. on his part. Shawqi's sensitivity about women's hijab and the extent to which it is addressed in the poem is much more than Bahār's.

Keywords: Bahār, Comparative, Freedom, Literature, Shawqi, Van Dijk's discourse.

References [in Persian]

- Al-Aqqad, A. Mahmoud. (1950), *Egyptian Poets and Their Environments in the Past Generation*, Cairo: Egyptian Nahzda Library.
- Abbas Zaidi, S. S. (2009), «Comparative literature and characteristics of contemporary literature», *Parsi journal*, numbers 50 and 51, fall and winter 2009, pp. 114-129.
- Al-Fakhouri, H. (1953). «*History of Arab Literature*», Lebanon: The al-Bulsiyeh Press.
- Al-Horr, A. M. (1992), *Ahmed Shawqi, Prince of Poets, Nagham Al-Lan and Singing*, first edition, Beirut: Dar- Al-Kotob Al-elmiyyah.
- Azari, A. (1975), *The rise of Sheikh Mohammad Khiyabani in Tabriz*, 4th edition, Tehran: Safi Alishah Press.
- Al-Zayat, A. Hassan, (1993), *History of Arabic Literature for Secondary and Higher Schools*, Beirut, Lebanon: Dar Al-Ma'rifa.
- Arastekhou, M. (1991), *Dictionary of social-scientific terms*. Tehran: Gostareh Publication.
- Aryanpour, Y. (1978), *From Saba to Nima*, 5th edition, Tehran: Pocket books joint stock company.
- Aryanpour, Y. (2008), «*Poetry and prose of Bahār*» by Milad Azimi, I am the language of my homeland (*criticism and analysis and selection of poems by Malek osh-Sho'arā Bahār*), first edition. Tehran: Sokhan.
- Charang, H. & Rashidifar Sh. (2020), «*Investigation of common social themes in the poems of Malek al-Shaara Bahar and Ahmad Shoghi*», 7th International Conference on Language, Literature, Culture and History Studies. March 20, 2020, Georgia.

- Dastgheib, A. Ali. (1969), «*Sayeh Roshan New Persian poetry*», Farhang Publications, 1969.
- Durant, W. (1966), *History of Philosophy*, translated by Abbas Zaryab Khoie, Tehran: Danesh. (printed in the original language in 1926).[In Persian]
- Haeri, H. (1996), *the 100th anniversary of Bahār's Birth*, Tehran: Hadith Publishing.
- Hakemi, I. (1995), «*Contemporary Iranian Literature*», Second edition, Tehran: Asātir.
- Hakemi, I. & Akbari-Beiragh, H.(2001), «*Malek osh-Sho'arā Bahār*», Addendum to the Journal of Tehran University Faculty of Literature and Humanities, autumn 2001, pp. 28-29.
- Hakemi, I. (2007), «*Spring, tradition, modernity*», a collection of essays in remembrance of spring. by the effort of Dr. Saeed Bozorg Beigdeli. first edition Tehran: Human Sciences Research and Development Institute.
- Haqshenas, Ali. M. (2004), «*Freedom and liberation in the language of literature*», *Literary Studies and Research Quarterly*, Q1, Q3, 4, Fall and Winter 2004, pp. 39-58.
- Hamedishirvan, Z. & Zarqani, S. M. (2013), *Analysis of the story of Rostam and Shaghad based on Van Dijk's ideological square, Persian Language and Literature Research Paper*, Yazd University, Year 15, Number 28, pp. 25-48.
- Fazeli, M. (2004), *Discourse and Critical Discourse Analysis, Journal of Humanities and Social Sciences*, 4th year, 14th issue, pp. 107-81.
- Khalil, J. Michel. (1999), *Modern Arabic Poetry from Ahmed Shawqi to Mahmoud Darwish*, Beirut: Dar Al-Awda.
- Movahhedfard, M. (2006), *Song of Azadi (a study in constitutional poetry)*, Tehran: Organization of Cultural Heritage and Tourism of the country.
- Momtahn, M. (2010), «*Spring and Enthusiasm at the Passage of Concepts and Meanings*», *Comparative Literature Journal*, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University, Kerman, New Course, First Year, Number 2, Spring 2010, pp. 165-181.
- Nabila, I. (2007), «*The Popularity of Shawqi and Hafez*,» prepared and presented by Muhammad Abdel Mutallib, Shawqi and Hafez

- in the *Mirror of Criticism*, first edition, Cairo: The Supreme Council of Culture.
- Nikou-Hemmat, A. (1982), *Life and Works of Bahar*, 2nd edition, Tehran: Abad Publishing Group.
- Baraheni, R. (1979), *Gold in copper (in poetry and poetry)*, Third edition, Tehran: Zaman Publishing.
- Bahār, M. T. (1975), *Divan of poems*, Third edition. Tehran: Amir Kabir.
- Naseroddin, P. (2006), *Memoir of Malek osh-Sho'arā Bahār*, *Bukhara Magazine*, Tehran, No. 55.
- Robinson, D. (2021), «*Political philosophy, the first step*» translated by Ebrahim Askafi, first edition, Tehran: Shirazeh- Ketab Ma.[In Persian]
- Saberi, A. & Razzaghi, E. (2012), . *Comparative study of the political views of Bahar and Shoghi*», *Comparative Literature Studies*, 6th year, No. 22, Summer 2012, pp. 26-9.
- Shafiee Kadkani, M. Reza. (1999), *Persian literature from the Jami era to our time*, Tehran: Ney Publishing.
- Shafiee Kadkani, M. R. (2004), *Periods of Persian poetry*, Second edition. Tehran: Sokhan.
- Shawqi, A. *Diwan (Al-Shawkiyat)*, Beirut: Dar Al-Jeel.
- Shawqi, Z. (1975), *Shawqi - the poet of al-Asr al-Hadith*, 6th edition, Cairo: Dar al-Ma'arif.
- Taha, H. (1933), *Hafez and Shawqi*, Cairo: Al-Khanji and Hamdan Publications.
- Van Dijk, Teun. (2003), *Studies in Discourse Analysis, from Text Order to Critical Discourse Analysis*, Translators Group, Tehran: Center for Media Studies and Research.[In Persian]
- Zare, Gh. Ali. (2007), «*The concept of freedom from the point of view of Malek osh-Sho'arā Bahār*», a collection of essays of Yadi Dobare from Bahār. by the effort of Dr. Saeed Bozorg Beigdeli. first edition Tehran: *Human Sciences Research and Development Institute*.
- Yousefi, M.T. & Hashemian, L. (2022). *Analysis of the discourse of politics and society in Houshang Ebtahaj's sonnets based on Van Dijk's theory*, *Literary Research Quarterly*, Year 19, Number 76, Summer 2022, pp. 145-174.

Zirkli, Kh. (1969), *Al-A'alaam, a dictionary of biographies of the most famous men and women from the Arabs, Arabists, and Orientalists*, third edition, Beirut: Al-Arabiya Press.

[In English]:

Yu, Pauline.(2006). «*Comparative Literature In Question*» *Scholarly Journal*, Daedalus: Boston, Spring 2006, page 38.

بررسی تطبیقی مظاهر و نمودهای آزادی در شعر ملک‌الشعرا بهار و احمد شوقی بر اساس تحلیل گفتمان ون‌دایک *

کمال رسولیان (نویسنده مسئول): فاطمه مدرسی^۲

چکیده

سروده‌های دو شاعر مورد بحث به دلیل وجود همسویی‌های فکری و ادبی فراوان در بیشتر زمینه‌ها از جمله در حیطه آزادی، همواره باب طبع دستداران اهل پژوهش بوده است. بررسی تطبیقی اشعار این دو سراینده، نشان می‌دهد که مضامین مشترک وافر و شایانی در پندار آنها وجود دارد. در جستار پیش‌رو با تکیه بر متغیرهای گفتمان ون‌دایک به تبیین مهم‌ترین نمودهای آزادی و جلوه‌های آن در اشعار دو سخنور ایرانی و مصری، بهار و شوقی، و همچنین تحلیل رویکرد ایشان بر پایه تفکرات ون‌دایک می‌پردازیم. با استناد به یافته‌های تحقیق از میان اضلاع چهارگانه مربع عقیدتی ون‌دایک، توجه به داده‌های مشتمل بر نکات مثبت درباره گفتمان خودی و نیز عنایت به دانسته‌های حاوی نکات منفی در ارتباط با کانون دیگران، در هیأت مؤلفه‌هایی چون: آزادی، آزادی سیاسی، فرزاندگی، مناسبات اجتماعی، آزادی معنوی، آزادی زنان، آزادی قومی و ملیتی، آزادی بیان و اندیشه و... مبنای جهت‌گیری‌های سیاسی بهار و شوقی را شکل می‌دهند. هدف آن است که با تطبیق مفهوم آزادی، درک تازه‌ای از انسجام ادبیات با اوضاع سیاسی و اجتماعی در حوزه درک بیشتر تعامل ادبی و فرهنگی ایران و کشورهای عربی، به‌ویژه مصر حاصل شود. روش این تحقیق از نوع توصیفی-تحلیلی است و اطلاعات لازم برای سنجش نمونه‌ها به شیوه کتابخانه‌ای و بررسی مستقیم متون و با تمرکز بر شرح و تفسیر درون‌مایه‌های موجود حاصل شده

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۴/۱۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۵/۲۳ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۳/۰۶/۰۴

DOI:10.22103/JCL.2024.23720.3753
نشریه ادبیات تطبیقی، سال شانزدهم، شماره سی‌ام، بهار و تابستان ۱۴۰۳
صص ۳۳-۸۵

ناشر: دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

حق مؤلف © نویسنده‌گان

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران. karzankarzanii@yahoo.com

۲. استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران، f.modarresi@urmia.ac.ir

است. در نهایت اینکه نگاه دو شاعر به مقوله آزادی و شیوه بیان و برجسته‌سازی ایشان در شعر تفاوت‌هایی نیز دارد. تأکید بهار بیشتر بر ابعاد سیاسی-اجتماعی مفهوم آزادی است، حال آنکه شوقی به جنبه‌های فرهنگی و اخلاقی آن نیز توجه دارد که این تفاوت نگرش، ریشه در زمینه‌های تاریخی و فرهنگی دو ملت دارد.

واژه‌های کلیدی: بهار، شوقی، گفتمان ون‌دایک، ادبیات تطبیقی، آزادی.

۱. مقدمه

تحلیل گفتمان^۱ اسلوبی میان‌رشته‌ای است که به واکاوی و مطالعه عملکردهای زبان در گستره اجتماع و سیاست می‌پردازد. در این فرایند، زبان پدیده‌ای عقیدتی و اجتماعی است و بر نحوه بازتولید قدرت اجتماعی و سیاسی به واسطه متن تأکید می‌کند. از دیدگاه تئون ون‌دایک، تحلیل گفتمان به پژوهش روش‌مند در راستای ارتباطات زبان در زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی می‌پردازد. از جمله سویه‌های کلیدی رویکرد ون‌دایک^۲ به تحلیل گفتمان، می‌توان به مواردی چون: تأکید بر نقش زمینه، تحلیل روابط قدرت، رویکرد میان‌رشته‌ای، دیدگاه انتقادی و لزوم توجه به فرآیندهای شناختی اشاره کرد. مخلص کلام آنکه تحلیل گفتمان ون‌دایک، نگرشی ظریف و انتقادی برای درک تعامل پیچیده بین زبان، قدرت و زمینه اجتماعی ارائه می‌کند. تحلیل گفتمان انتقادی^۳ نیز یک رویکرد میان‌رشته‌ای است که نحوه اعمال، بازتولید و مقاومت اجتماعی را توسط متن و گفتار در حیطه اجتماع و سیاست مطالعه می‌کند و بر این نکته تمرکز دارد که چگونه زبان به عنوان یک پدیده اجتماعی می‌تواند ساختارهای قدرت و روابط اجتماعی نابرابر را حفظ کند و به آن مشروعیت ببخشد. تعریف تحلیل گفتمان در یک جمله، بررسی گفت‌وگو یا متن در چهارچوب زمینه یا بافت است. (ر.ک: ون‌دایک، ۱۳۸۲: ۲۰). تحلیل گفتمان یکی از حوزه‌های وسیع در میان رویکردهای بین‌رشته‌ای است که در هسته خود، به چگونگی استفاده از زبان برای انتقال مدلول، ساختنِ واقعیات اجتماعی و برقراری روابط می‌پردازد.

یکی از تعاریف بنیادی از تحلیل گفتمان متعلق به زبان‌شناس برجسته، ون‌دایک، است که آن را به عنوان مطالعه گفتار و متن به وسیله متن معرفی می‌کند. این امر اهمیت بررسی زبان را نه به صورت مجزا، بلکه به گونه‌ای که در موقعیت‌ها و تعاملات دنیای واقعی استفاده می‌شود، برجسته و نمایان می‌کند. تحلیل گران گفتمان به عواملی همچون تأثیرات اجتماعی و فرهنگی بر استفاده از زبان، پویایی قدرت موجود در گفتار و نوشتار و نیز اسلوب‌هایی که در آن زبان، هم شکل می‌دهد و هم توسط زمینه‌هایی که در آن اتفاق می‌افتد شکل می‌گیرد، علاقه‌مند هستند.

دیدگاه تأثیرگذار دیگری که در ارتباط با تحلیل گفتمان وجود دارد از آثار میشل فوکو، فیلسوف و نظریه‌پرداز فرانسوی، نشأت می‌گیرد. فوکو، به مقوله گفتمان نه فقط به عنوان زبان بلکه به مثابه یک نظام توصیفی گسترده‌تر می‌نگرد که دانش و معنا تولید می‌کند. از این نظرگاه، گفتمان‌ها اساساً با اعمال قدرت مرتبط هستند، زیرا آنها هستند که تعیین می‌کنند که در یک بافت اجتماعی و تاریخی، چه چیزی می‌توان گفت یا فکر کرد یا انجام داد. اخیراً تحلیل گفتمان انتقادی به عنوان رویکردی متمایز ظهور کرده است که به صراحت نقش گفتمان را در بازتولید یا به چالش کشیدن نابرابری‌های اجتماعی بررسی می‌کند. پژوهشگرانی که در این قلمرو فعالیت می‌کنند ممکن است مواردی مانند توصیفات رسانه‌ای، سخنرانی‌های سیاسی یا گفت‌وگوهای روزمره را تجزیه و تحلیل کنند تا عقاید، ساختارهای قدرت و سلسله‌مراتب اجتماعی رمزگذاری شده را در استفاده از زبان باز کنند.

به طور کلی، تحلیل گفتمان مجموعه متنوعی از رویکردهای نظری و روش‌شناختی را در بر می‌گیرد که با علایق مشترک در درک روابط بین زبان و زمینه‌های زندگی اجتماعی، به همبستگی رسیده‌اند. هدف تحلیل گران گفتمان با بررسی دقیق ساختار گفتمانی واقعیت، شفاف‌سازی مسیرهایی است که در آن قدرت، دانش و هویت اجتماعی از طریق شیوه‌های ارتباطی، تولید و دگرگون می‌شوند. ون‌دایک، نگرش انتقادی خود را تحت عنوان تحلیل گفتمان اجتماعی-شناختی مطرح می‌کند. شالوده این دیدگاه بر سه

عنصر جامعه، شناخت و گفتمان استوار است. او بر این باور است که: گفتمان، متون نوشتاری، تصاویر، طرح‌های چاپی و حتی حالات صورت را نیز شامل می‌شود. شناخت نیز شامل شناخت فردی و اجتماعی نظیر ایدئولوژی‌ها، احساسات، اهداف و همه توصیفات ذهنی می‌شود. همچنین جامعه متشکل از تعاملات فردی افراد و روابط جمعی است. (ر.ک: ون‌دایک، ۲۰۰۱: ۹۶) ون‌دایک از میان سه حالت حیاتی نگرش خود، بیش از همه به عامل شناخت متکی بوده و معتقد است شناخت انسان از اجتماع و گفتمان‌های مختلف، بر چهار رکن استوار است که آنها را مربع ایدئولوژیک می‌نامد.

۱-۱. شرح و بیان مسئله

مسئله اصلی این جستار، بررسی و مقایسه مفهوم آزادی و نمودهای آن در اشعار دو شاعر یادشده و ریشه‌یابی گفتمان آزادی با استفاده از رویکرد تحلیل گفتمان ون‌دایک و همچنین شناسایی شباهت‌ها و تفاوت‌های نحوه پرداختن به مفهوم آزادی در سروده‌های این دو شاعر ایرانی و عرب‌زبان است. با توجه به محتوای مقاله، تحلیل متن یکی از روش‌هایی است که همسو با گفتمان ون‌دایک، در این پژوهش مورد استفاده قرار داده‌ایم. به این معنی که به ساختار زبانی و دستوری اشعار، تحلیل واژگان، ترکیبات و استعاره‌های به کار رفته در اشعار و واکاوی نحوه سازماندهی و پیوستگی متن اشعار، پرداخته‌ایم. بررسی بافت اجتماعی، سیاسی و فرهنگی زمان سرایش اشعار، تحلیل روابط قدرت و جایگاه اجتماعی شاعران و همچنین، تفکیک‌پذیری اهداف و مقاصد دو شاعر مدنظر از دیگر مباحثی است که به آن توجه خواهیم داشت. در ادامه به تحلیل شناختی، یعنی بررسی نحوه ادراک و بازنمایی مفهوم آزادی و بررسی استدلال‌ها و برساخت‌های ذهنی شاعران، درباره آزادی می‌پردازیم و در آخر، به بررسی نقش و تأثیر اشعار در جامعه و بازتاب آن در افکار عمومی و نیز تحلیل چگونگی ارتباط اشعار دو سراینده با مسائل اجتماعی روز اشاره خواهیم کرد. یکی از بنیادی‌ترین روش‌های تحقیقی عصر حاضر در ادبیات جهان، ادبیات تطبیقی است که روز به روز شکوفاتر و پربارتر می‌شود و در میان زبان و ادبیات اقوام مختلف مورد بحث و تبادل قرار می‌گیرد. به این نوع پژوهش در ادب فارسی، ادبیات

تطبیقی می‌گویند که در ادب عرب *الأدب المقارن* و در زبان‌های انگلیسی^۵، فرانسوی^۶ و آلمانی^۷ نیز با نام‌های مختلفی از آن یاد می‌شود (زیدی، ۱۳۸۸: ۱۱۸). ادبیات تطبیقی و به طور کلی موضوع مورد مطالعه ما که رویکرد فراگیر ادبیات ملل است؛ مجموعه‌ای از روش‌های خاص در تاریخ ادبیات، مروری بر طرز تفکر قرون وسطایی، اصول متدولوژی عصر حاضر، ابتکار جدید در سازماندهی دانشگاه‌ها، پیگیری پژوهش‌های آکادمیک، بازشناسی نقش انسان در رویدادهای جهان، پایان دادن به نشست‌های محرمانه و سری و سیاسی است که مشتاقانه پذیرای عموم مردم است (وایزینگر، ۱۹۶۶: ۳۸).

ادبیات تطبیقی گونه‌ای ایدئولوژی ادبی است که فراتر از مرزهای جغرافیایی یک ملت است که حقیقت انسانی آن در تمامی فرهنگ‌ها یکسان است. ادبیات تطبیقی به عنوان دانشی نو بر پایه نقد و تحقیق، زمانی به مراکز علمی و دانشگاهی مصر و جهان عرب راه یافت که شادروان غنیمی هلال کرسی این علم را به عهده گرفت و برای نخستین بار در ۱۹۶۳م. کتاب *الادب المقارن* را منتشر کرد و از آن به بعد دانشگاه‌های عرب با این دانش به طور جدی و علمی آشنا شدند و نام غنیمی همواره با ادبیات تطبیقی و تبیین اصول و قواعد آن همراه بود. از نگاه غنیمی هلال، «علم ادبیات تطبیقی همچنان باید به عنوان یکی از اقسام علوم ادبی میهنی باقی بماند و به کشف ابعاد مبهم و عوامل اثرگذارنده و حدود نفوذ آن در ادبیات دیگران پردازد» (غنیمی هلال، ۱۳۷۳: ۵۵۶). این گونه ادبی قادر است آثار ادبی ملل گوناگون را در دو سطح مضمون و محتوا مورد سنجش و تحلیل قرار دهد. راهبردهای عقیدتی تولید گفتمان، اسلوب‌هایی هستند برای توصیف نمودهای تحلیل ایدئولوژیک گفتمان. با عنایت به فعالیت ون‌دایک در مورد سیاست‌های عقیدتی تولید گفتمان، برخی از جنبه‌های حیاتی را مرور می‌کنیم:

خودآرایی/ظاهرسازی مثبت: گویندگان/نویسندگان غالباً قصد دارند خود و گروهشان را با دید مثبت نشان دهند و بر فضایل، اخلاق و مشروعیت خود تأکید کنند.

ارائه منفی: نقطه مقابل خودآرایی مثبت است که ممکن است به دنبال نمایش منفی گروه یا مخالفان خود باشند و عیوب، بی‌اخلاقی و نامشروع بودن آنها را برجسته کند.

تأکید و کاهش: گفتمان ایدئولوژیک تلاش می‌کند بر اطلاعات مثبت درون‌گروهی تأکید کند و اطلاعات منفی را کاهش دهد یا تا حدودی کم‌رنگ کند.

توصیف کنشگر: شیوه‌ی وصف کردن کنشگر هر گفتمانی به مسائل عقیدتی مرتبط است که در ساختار آن گفتمان به کار می‌رود.

قطبیت‌سازی: گفتمان اغلب حول یک پویایی و جنبش «ما در برابر آنها» ساختار پیدا می‌کند و تفاوت فاحشی بین درون‌گروه و برون‌گروه ایجاد می‌کند.

شمولیت و جزئی‌نگری: گفتمان ایدئولوژیک ممکن است از تعمیم‌های گسترده در بحث درون‌گروهی استفاده کند اما هنگام انتقاد از برون‌گروه، بسیار دقیق‌تر و جزئی‌تر عمل کند.

شواهد: گویندگان/ نویسندگان عموماً به دنبال اثبات ادعاهای خود به مدد شواهد گزینشی هستند که از جایگاه عقیدتی آنها جانبداری می‌کنند در حالی که شواهد متناقض را نادیده می‌گیرند یا کم‌اهمیت‌تر جلوه می‌دهند.

ساختارهای روایی: گفتمان ایدئولوژیک، معمولاً از مکانیسم روایی بهره می‌برد که درون‌گروه را به عنوان قهرمان قهرمانان و برون‌گروه را به عنوان ضد قهرمان یا آنتاگونیست معرفی می‌کند. رسالت و ن‌دایک در تحلیل انتقادی گفتمان و بررسی چگونگی استفاده از زبان برای ساختن یک ایدئولوژی و همچنین حفظ و مشروعیت بخشیدن به آن در جامعه بسیار تأثیرگذار بوده است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

اساس این تحقیق بر تحلیل گفتمان انتقادی و ن‌دایک استوار است. این مقوله یک رویکرد میان‌رشته‌ای است که به بررسی نحوه اعمال، بازتولید و مقاومت اجتماعی از طریق متن و گفتار در عرصه سیاسی و اجتماعی می‌پردازد. این نگرش بر این نکته تمرکز دارد که چگونه زبان به عنوان یک پدیده اجتماعی می‌تواند ساختارهای قدرت و روابط اجتماعی نابرابر را حفظ کند و به آن مشروعیت ببخشد. از جمله سویه‌های کلیدی رویکرد و ن‌دایک به تحلیل گفتمان می‌توان به مواردی چون: تأکید بر نقش زمینه در تحلیل گفتمان، تحلیل

روابط قدرت، رویکرد میان‌رشته‌ای، دیدگاه انتقادی و توجه به فرآیندهای شناختی اشاره کرد. نیز در این مقاله از رویکرد ادبیات تطبیقی به مثابه یک دیدگاه مهم در پژوهش‌های ادبی که به مقایسه آثار می‌پردازد، استفاده شده است.

پیرامون مقایسه و تطبیق مفهوم آزادی در دیوان این دو شاعر هم‌دوره ایرانی تبار و عرب‌زبان، تا کنون پژوهش مستقلی انجام نشده است. جستارهای مرتبط با این محتوا نیز انگشت‌شمار است که از آن جمله است: ابوالحسن امین مقدسی (۱۳۸۶) چیزی نزدیک به دو صفحه از کتاب *ادبیات تطبیقی خود را به اشاره‌ای کوتاه در این زمینه اختصاص داده است که خیلی سطحی و گذراست*. ممتحن (۱۳۸۹) در مقاله‌ای تحت عنوان «بهار و شوقی در گذرگاه مفاهیم و معانی» سروده‌های سیاسی و وطنی دو شاعر مذکور را مورد مذاقه قرار داده است و بیان کرده تا چه اندازه در آگاهی‌بخشی توده مردم مؤثر بوده‌اند. صابری و رزاقی (۱۳۹۱) در مقاله «بررسی تطبیقی دیدگاه‌های سیاسی بهار و شوقی» نکات مربوط به نظریه‌های این دو شاعر درباره استعمار و جنگ را مورد تحلیل و بررسی قرار داده‌اند و وجوه تشابه و اختلاف عقاید هر کدام و شیوه‌های تبیین موضوع را بیان کرده‌اند. چرننگ و رشیدی‌فر (۱۳۹۹) در مقاله «بررسی مضامین مشترک اجتماعی در اشعار ملک‌الشعرا بهار و احمد شوقی» به این نتیجه رسیدند که مضامین سروده‌های این دو شاعر در زمینه ترغیب به اتحاد و یکپارچگی، محبت به هم‌نوع، تلاش برای آزادی و کسب علم و دانش با یکدیگر مشترک هستند. ضمن اینکه سیاقی (۱۳۹۲) نیز پایان‌نامه‌ای تحت عنوان «بررسی تطبیقی مفهوم آزادی در دیوان ملک‌الشعراء بهار و امیرالشعراء احمد شوقی» در دست اقدام داشته‌اند که البته به نظر می‌رسد به سرانجام نرسیده باشد. با این تقاسیر، وجه تمایز این تحقیق با پژوهش‌های یادشده در این است که نگرش احمد شوقی به مقوله آزادی و گونه‌های آن در ادب عرب با دیدگاه ملک‌الشعرا بهار در ادب فارسی مشابه و یکسان است که آن را به طور دقیق و جزئی مورد بررسی و کاوش قرار می‌دهد.

۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

سعی ما در این مقاله بر آن است که با تکیه بر مکتب آمریکایی ادبیات تطبیقی و در قالب تحلیل گفتمان و با تکیه بر دیدگاه شناختی-اجتماعی ون دایک به مثابه یکی از شیوه‌های اساسی و کارآمد در این قلمرو، ابتدا به سنجش مفهوم آزادی نزد دو شاعر بزرگ ایرانی و عرب، ملک الشعراء بهار و امیرالشعراء شوقی، پرداخته؛ سپس مضمون مزبور را از نظرگاه استراتژی‌های عقیدتی زیر، مورد بررسی قرار داده و نتایج حاصله را در اختیار علاقه‌مندان قرار دهیم: با تکیه بر رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی ون دایک، به بررسی تطبیقی مظاهر و نمودهای آزادی در سروده‌های دو شاعر مورد بحث می‌پردازیم. در ادامه با تأکید بر نقش زمینه، روابط قدرت و فرآیندهای شناختی به شناسایی و مقایسه نحوه بازنمایی مفهوم آزادی در شعر شاعران مد نظر خواهیم پرداخت. همچنین، کشف ارتباطات میان‌رشته‌ای میان زبان، قدرت و زمینه‌های اجتماعی-سیاسی دو شاعر یادشده از دیگر اهداف پژوهش است. در نهایت با بهره‌گیری از چارچوب نظری تحلیل گفتمان ون دایک، سعی در ارائه دیدگاهی انتقادی و میان‌رشته‌ای به مضمون آزادی در سروده‌های بهار و شوقی داریم.

بررسی جلوه‌های آزادی در آثار دو شاعر برجسته ادبیات ایران و عرب، بهار و شوقی، می‌تواند بینش و شناخت تازه‌ای را در ارتباط با چگونگی بازنمایی و بازتولید مفهوم آزادی، در اختیار مخاطبان و علاقه‌مندان به این قلمرو بگذارد. به کارگیری رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی ون دایک در مطالعه سروده‌های این دو شاعر، اهمیت و اعتبار این نظریه میان‌رشته‌ای را در بررسی ساختارهای قدرت و روابط اجتماعی نشان می‌دهد. این رویکرد می‌تواند نحوه توصیف و آفرینش دوباره قدرت اجتماعی-سیاسی را در متون شعری آشکار سازد. سنجش و مقایسه آثار شاعران برجسته ادبیات ایران و عرب از منظر ادبیات تطبیقی نیز فرصتی را برای درک بهتر روابط میان ادبیات دو فرهنگ و زبان مختلف فراهم آورد و به شناخت بهتر ویژگی‌های مشترک و متمایز این دو ادبیات کمک کند. در نهایت

این جستار با هدف بررسی تطبیقی مظاهر آزادی در شعر دو شاعر مزبور بر اساس تحلیل گفتمان و ندادیک ضرورت و اهمیت خود را صدچندان نشان می‌دهد.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. مفهوم‌شناسی آزادی در شعر ملک‌الشعراى بهار^۸ و احمد شوقی^۹

در اشعار بهار و شوقی، آزادی به عنوان یک ارزش والا و هدف متعالی به صورت مکرر مطرح شده است. هر دوی این شاعران، به ستایش و تمجید آزادی و نمودهای آن پرداخته‌اند و آن را هدیه‌ای از جانب خداوند دانسته‌اند که به مثابه یک آرمان والا و خواسته‌ای حیاتی، نقش بسزا و پررنگی در سرنوشت ملت دارد.

واژه آزادی در مفهوم «شکستن جبر یک سلسله از علت‌ها و معلول‌ها به کمک سلسله‌ای دیگر است» (حق‌شناس، ۱۳۸۳: ۵۶). در زبان لاتین، لفظ Liberation یا گاه Freedom را از آن، اراده می‌کنند. تعبیر آزادی به معنی توانایی استعمال اهدافی است که شخص یا نظام اجتماعی به خواست و مشیت خود در پیش می‌گیرد. چنانچه فردی قادر باشد تمام گزینش‌های خود را تحقق بخشد و شخص یا تشکیلاتی کارکرد او را تهدید نکند، از استقلال بی‌قید و شرط برخوردار است.

آزادی مطلق در نگاه اول، امری بسیار مطلوب به نظر می‌آید، اما حقیقت آن است که چون انسان‌ها به طور اجتماعی زندگی می‌کنند، نمی‌توانند به طور کامل از آن بهره‌مند باشند؛ زیرا آزادی بی‌حد و حصر یک فرد، موجب هدر رفتن و نابودی آزادی دیگر افراد می‌شود. از همین روست که هر جامعه‌ای با تدوین هنجارهای اجتماعی، سیاسی و حقوقی مخصوص خود، هم از آزادی افراد جامعه حراست می‌کند و هم برای آن، نهایی در نظر می‌گیرد. آزادی، دو نمود مثبت و منفی دارد: «آزادی منفی بدین معناست که ما حقوق خاصی داریم که در میزان مداخله دولت در زندگی مان، حدودی را وضع می‌کند. آزادی مثبت نیز بدین معنا است که ما از فرصت‌ها و انتخاب‌های خاصی برخورداریم که با آنها می‌توانیم قابلیت‌های انسانی مان را تحقق ببخشیم» (راینسون، ۱۴۰۰: ۱۶۴). لفظ آزادی تعبیر شایعی است که از جمله انواع موجود آن در جهان امروز، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

آزادی مذهب، آزادی اقتصادی، آزادی اجتماعی، آزادی رأی دادن و انتخابات آزاد، آزادی سیاسی، آزادی‌های قومی و ملیتی، آزادی‌های مدنی، آزادی بیان، آزادی رسانه و مطبوعات و آزادی انتقاد از قدرت. بخش قابل ملاحظه‌ای از انواع مزبور در شعر شوقی و بهار انعکاس یافته که تلاش می‌کنیم علاوه بر پرداختن به برجسته‌ترین موارد آن، تا حد امکان به مقایسه آنها و بیان اشتراکاتشان نیز پردازیم:

۲-۱-۱. آزادی سیاسی

مفهوم سیاسی اصطلاح آزادی، امکان عملی کردن خواسته‌ها به صورت فردی یا جمعی؛ حق اقدام و انتخاب بدون دخالت دیگران است. آزادی سیاسی یکی از مفاهیم ارزشمند و قابل تأملی است که در قرآن نیز به آن پرداخته شده است. بدون شک ذکر این نکته مهم در کتاب آسمانی، مقدمه‌ای برای آزادی بیان و پدیدآوری علم و گام برداشتن در مسیر درست خواهد شد. آزادی سیاسی^{۱۰} به مفهوم حق دخالت و مشارکت افراد جامعه در اداره کشور، خواه به نحو مستقیم و خواه از راه انتخاب نمایندگان است. آزادی سیاسی یکی از شرایط دموکراسی است و حکومتی را دموکراتیک می‌خوانند که مردم آن کشور دارای آزادی سیاسی باشند. به نظر مونتسکیو^{۱۱} آزادی سیاسی عبارت است از آرامش فکر هر فرد نسبت به سلامت نفس خویش و برای حصول این آزادی لازم است حکومت بر اساسی گذاشته شود که لازم نباشد کسی از دیگری خوف داشته باشد. یکی از نمودهای ابراز و بیان اندیشه‌های سیاسی در اشعار بهار، استفاده از زبانی نمادین و کلامی مشتمل بر ضرب‌المثل است. وی در اوج بحران و ناهنجاری‌های حاصل از مبارزات نهضت مشروطه‌خواهی با سرودن اشعار وطنی و میهنی، نقش پررنگی را بازی کرد. بهار همواره در خلال ستایش و تکریم حاکمان تلاش می‌کرد پند و اندرز را نیز چاشنی کلامش داشته باشد. یکی از دشوارترین موانع موجود بر سر راه شکل‌گیری آزادی سیاسی در روزگار ملک‌الشعرا بهار، دیکتاتوری و خودکامگی غالب در آن دوره است و در مقابل، اشعار و فعالیت‌های محمدتقی بهار مثال بارزی برای مواجهه با آن تلقی می‌شود. بهار به واسطه آگاهی از مسائل روز جامعه، بینش و ظرفیت وجودی خود را در خدمت آزادی درآورد.

ملک الشعرا نیز به سان دیگر شاعران آزادی خواه دردکشیده، سروده‌های بی‌شماری در حیطه آزادی دارد. یکی از شورانگیزترین اشعار بهار در حوزه آزادی، غزلی است که در ادامه دو بیت از آن را مرور خواهیم کرد:

من نگویم که مرا از قفس آزاد کنید قفسم برده به باغی و دلم شاد کنید
فصل گل می‌گذرد، هم نفسان بهر خدا بنشینید به باغی و مرا یاد کنید

(دیوان، ج ۲: ۳۸۱)

قفس، نماد زندان و خفقان حاکم بر جامعه است و باغ، نماد آزادی و آسایش. فصل گل نیز نماد روزگار خوشی و شادباشی است که هر لحظه بیم آن می‌رود که از دست برود. ایدئولوژی حاکم بر ایات بالا، توصیه به آزادی‌خواهی و اغتنام فرصت برای استفاده از آسایشی است که شاید خیلی دوام ندارد. به لحاظ عقیدتی، تاکید و کاهش بیشترین اثرگذاری را دارد و جنبه ساختار روایی گفت‌وگو نیز بر فضای آن مشهود است. در بیت دوم از بعد تعمیم نیز سخن به میان آمده است. شاعر خواستار برخورداری دوستانش از آزادی است که همین نکته، جنبه شمولیت مربع ایدئولوژیک و ن‌دایک را تقویت می‌کند.

آنگاه که در کابینه مستوفی‌الممالک غالب روزنامه‌های تهران از جمله روزنامه نوبهار توقیف شدند، بهار به اسلوب شکواییه و درد دل در حمایت و جانبداری از آزادی و قانون، قصیده ب‌الشکوی را می‌سراید و آن را در مجله ادبی دانشکده منتشر می‌کند:

از نقیمت دشمنان آزادی گه در ری و گاه در خراسانم..
عمری به هوای وصلت قانون از چرخ برین گذشت افغانم
در عرصه گیر و دار آزادی فرسود بتن، درشت خفتانم..
گفتم که مگر به نیروی قانون آزادی را به تخت بنشانم..
ای آزادی! خجسته آزادی از وصل تو روی برنگردانم

(دیوان، ج ۱: ۳۲۶-۳۲۵)

در ایات فوق، شاعر با توجه به مربع ایدئولوژیک و ن‌دایک، صراحتاً به انتقاد از کسانی پرداخته است که آزادی را تهدید می‌کنند. بعد تبیینی/توصیفی شعر نشان می‌دهد که مسأله

در خطر افتادن آزادی در سراسر ایران وجود دارد. شاعر به طور ضمنی به ضرورت مبارزه با دشمنان آزادی اشاره دارد که در بردارنده جنبه قطبیت‌سازی مربع عقیدتی ون‌دایک است. بهار با تکیه بر بعد خودآرایی مثبت، به بیان و توصیف تلاش خود برای دستیابی به آزادی به مدد مشروعیت و قانون می‌پردازد. او بر این باور است که با اتکا به قانون، می‌شود به آزادی دست یافت. شاعر در ادامه، بی‌پرده راهکار و پیشنهاد خود را برای حصول آزادی بیان می‌کند. حالت دیگر مربع ایدئولوژیک ون‌دایک که در شعر مشهود است، بعد انگیزشی آن است که با القای عواطف شاعرانه، مخاطب را به سمت آزادی فرامی‌خواند و او را به همراهی و همدلی در پیمودن این مسیر دعوت می‌کند.

شاهد برجسته دیگر ملک‌الشعراى بهار در زمینه آزادی سیاسی، ترانه بسیار مشهور مرغ سحر است که سوبه‌ای لیبرال و کاملاً روشنفکرانه دارد. بهار این تصنیف را در گیر و دار پس از اتفاقات منجر به فروپاشی حکومت قاجار سرود. اسماعیل نواب صفا، تصنیف مرغ سحر را مربوط به حوادث دوران محمدعلی شاه و به توب بستن مجلس شورای ملی و بلا تکلیفی مملکت در لحظات بسیار سخت می‌داند (پروین، ۱۳۸۵: ۱۷۶-۱۷۱). حقیقت فلسفی این سروده، بسیار ژرف است. بهار، انسان آزادی‌خواه را چونان مرغی می‌داند که به لطف حاکمان دیکتاتور گرفتار قفس شده است! مرغ گرفتار قفس، بهار یا هر انسان آزاده و قفس، اجتماع آکنده از جور و خفقان عصر مشروطه است:

مرغ سحر ناله سر کن داغ مرا تازه تر کن
 ز آه شرر بار این قفس را بر شکن و زیر و زبر کن
 بلبل پر بسته ز کنج قفس در آ نغمه آزادی نوع بشر سرا
 وز نفسی عرصه این خاک توده را پرش سرر کن..
 ای خدا ای فلک ای طبیعت شام تاریک ما را سحر کن

(دیوان، ج ۲: ۵۲۴)

همانطور که اشاره شد مرغ سحر نمادی از شاعر یا هر انسان آزادی‌خواه دیگر است و ناله، استعاره از سروده شاعر یا ندای آزادی‌طلبی است. قفس، نماد زندان و اختناق حاکم بر

جامعه و بلبل پر بسته، نماد شاعر و شام تاریک، نماد ظلم و ستم است. سحر کردن شام تاریک، کنایه از نابودی ظلم و دستیابی به پیروزی است. شاعر، به انتقاد از محدودیت‌های موجود می‌پردازد و بر تاریکی حاکم بر فضای وطن، خرده می‌گیرد. بهار در ادامه، راهکار خود را برای رهایی از این وضعیت اسف‌بار ارائه می‌دهد و آن چیزی نیست جز سر دادن ندای آزادی‌خواهی. در مجموع، این ابیات در چارچوب مربع *ایدئولوژیک ون‌دایک*، وضعیت موجود را نقد می‌کند و به تبیین و توصیف آن پرداخته و راه حل تغییر عرضه می‌کند و مخاطب را به همراهی برای دستیابی به آزادی دعوت می‌کند.

لازم است اشاره کنم که تصنیف مرغ سحر برخلاف تصور عام، در دو بند سروده شده است که غالباً بند دوم آن به جهت اهمیت کمتر نسبت به بند اول آن، مغفول مانده است. آنچه مسلم است سروده فوق بسیار دردناک و در عین حال بسیار نکته‌دار است که انسان امروزی را با اوضاع و احوال عصر شاعر آشنا می‌سازد و بار سیاسی شعر بسیار قوی است. شعر، محتوایی کاملاً سیاسی دارد. بدون شک نغمه آزادی نوع بشر، سر دادن فریاد آزادی‌خواهی شاعر است. زمان سرودن شعر مصادف با نهضت آزادی‌خواهی مردم ایران است. قطع به یقین، مردم هر جامعه‌ای وقتی در اوج اختناق قرار می‌گیرند تشنه راه نجات هستند. خواندن اشعار استاد می‌تواند مقدمه‌ای برای درک درست بینش سیاسی و همچنین آگاهی صحیح ایشان از ایران و مسائل آن روزگار باشد. خصیصه دیپلماتیک و لیبرالیسم این ترانه آنچنان نیرومند است که تا مدت‌زمانی طولانی، شاعر آن گمنام بوده و بهار از ترس گرفتاری چندین باره در زندان نام خود را ابراز نمی‌کرده است. این قدرت شگرف و توانایی اعجاب‌انگیز بهار در ریختن مضمون آزادی در تصنیف‌هایی اینچنینی، موجب شده است تا شفیعی کدکنی درباره او بگوید: «بهترین ستایش‌ها از آزادی در آثار بهار وجود دارد.» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۰: ۳۹).

احمد شوقی نیز از شاعران معتقد و پایندی است که رسالت شعر خود را چیزی فراتر از کسب روزی می‌داند و در جای‌جای سروده‌هایش الهامات اخلاقی و معنوی را همسو با شرایط جامعه به عنوان یک محصول غیرمادی به مخاطبانش ابلاغ می‌کند. ستایش

آزادی و توصیه به یادگیری دانش، درون‌مایه‌هایی هستند که شوقی در خلال بسیاری از سروده‌هایش به آنها پرداخته است. احمد شوقی نیز همانند ملک‌الشعرای بهار همواره در اشعارش مضامین مزبور را مورد تکریم قرار می‌دهد و تلاش می‌کند نقش پُررنگی در برجسته کردن آنها داشته باشد. شوقی پس از بازگشت به مصر در صدد بود الهامات معنوی شعر و سروده‌های سرشار از احساس خود را به خدمت مردم درآورد و برای رهایی مردمانش از دیکتاتوری داخلی و سلطه‌جویی خارجی، آنها را به آزادی‌خواهی ترغیب و تشویق کند. او بر این باور است که خداوند آزادی را به سان عطیه و بخشی در سرشت انسان نهاده است و در صورت لزوم باید جان، مال، فرزندان و همه دلبستگی‌های ارزشمند خود را در راه رسیدن به آن فدا کرد:

یا سألِباً نفوسنا الحریة یا راکِباً مراکب الخطیة
 الله أعطاهَا لننا عطیة غریزه فی خلقه فطریة
 لبذلن دونها ضحیة النفس و النفس و الذریة

(شوقی، ۱۴۱۹، ج ۵: ۵۱۵)

(ترجمه: ای کسی که آزادی فردی ما را سلب کردی و ای آنکه سوار بر مرکب خطا و گناه شده‌ای. خداوند، آزادی را مانند موهبتی در نهاد و طبیعت ما قرار داد تا هرگاه لازم شد جان و مال و فرزندان را در راه به دست آوردنش، قربانی کنیم).

شاعر، آزادی را به عنوان مقوله‌ای مقدس و بنیادین در نهاد انسان توصیف می‌کند. این تصویر مثبت، آزادی را به مثابه بخشی از هویت انسان و ارزشی ذاتی معرفی می‌کند. تضاد بین آزادی به عنوان امری پسندیده و گناه و ستم به عنوان امری ناپسند، دو قطب ضد یکدیگر را برجسته می‌سازد. شوقی نوعی آرمان‌گرایی و ایده‌آلیسم را در مواجهه با آزادی بازتاب می‌دهد. درنهایت این ابیات، با بهره‌گیری از مربع ایدئولوژیک ون‌دایک، تصویری مقدس و مطلوب از آزادی در برابر اسارت و ظلم، ترسیم می‌کند که برای رسیدن به این مطلوب، باید همه چیز را قربانی کرد.

به باور می‌شال خلیل جحا می‌توان گفت که امیرالشعرا شوقی در چرخه ابتدایی شاعری خود، تا حدودی با خط‌مشی آزادی‌خواهی بیگانه بود اما پس از داستان طرد شدن از وطن و بازگشت دوباره به سرزمین مادری، آنگاه که می‌بیند ملت مصر، حتی برای آزادی او نیز مبارزه کرده‌اند، با جنبش لیبرالیسم هم‌گام می‌شود؛ آنگونه که در اواخر زندگی‌اش، هم‌میهنان مصری و رؤیایا و آمال او بوده که مرکز توجه سروده‌هایش قرار می‌گیرد». (ر.ک: خلیل جحا، ۱۹۹۵: ۴۵) جنبش آزادی سرخ در زمره ارزشمندترین مفاهیمی قرار می‌گیرد که شوقی به آن پرداخته است. او در سروده‌هایش به دنبال آرامش و تسکینی است تا بتواند روح شهیدانی را که در راه آزادی گام نهاده‌اند و جان خود را بر سر این امر خطیر قربانی کرده‌اند، به اعتلا برساند:

لَا بُدَّ مِنْ حُرِّيَّةِ الْحَمْرَاءِ مِنْ سَلْوَى تُرْقَدُ جِرْحَهَا كَالْبَلْسَمِ
وَتَبْسَمٍ يعلو أسرتها كما يعلو فم الثكلى و تغر الأيم

(شوقی، ج ۲: ۱۸۷)

(ترجمه): وجود جنبش آزادی سرخ، لازم و ضروری است؛ چرا که همانند مرهمی، زخم و جراحت را بهبود می‌بخشد. و خانواده داغ‌دیده شهدا و روح قربانیان آزادی را به اعتلا و بلندی می‌رساند. ابیات فوق نشان می‌دهد که همواره آرامش و آسایش با آزادی عجین است. آزادی سرخ چونان یک ارزش اساسی و مقدس توصیف می‌شود که با آرامش درهم تنیده است. شوقی با استفاده از زبانی تصویری و تمثیلی، اهمیت آزادی را صدچندان می‌کند. این ابیات در بستر و فضایی کاملاً سیاسی-اجتماعی سروده شده‌اند که بر ضرورت مبارزه برای آزادی، تأکید دارد. آزادی به شکلی استعاری به عنوان درمان و التیام‌بخش توصیف می‌شود. زخم آزادی نیز نماد محدودیت‌های موجود است که با سردادن ندای آزادی، باعث رفع این محدودیت‌ها می‌شود. استفاده از تمثیل زخم و مرهم به صورت تصویری، نشان‌دهنده قدرت و اهمیت آزادی است. فضای حاکم بر شعر، ترسیم مبارزات آزادی‌خواهان برای حصول آزادی است. آزادی بر هر چیزی سیطره دارد. تعمیم و شمولیت که از ابعاد مربع عقیدتی و ندادیک است در شعر دیده می‌شود. خلاصه آنکه، ابیات مزبور با بهره‌گیری از

زبانی نمادین و تمثیلی، اهمیت آزادی را به عنوان یک ارزش متعالی برجسته می‌کند. این نوع بیان، موضع ایدئولوژیک خاصی را تداعی می‌کند که آزادی را به عنوان هدف غایی مردم در نظر می‌گیرد.

۲-۲. پیش‌نیازهای آزادی سیاسی

۲-۲-۱. همراهی مردم و حکومت با جنبش آزادی خواهی

از نظر شاعر، نایل شدن به آزادی سیاسی در جامعه‌ای همچون ایران آن روزگار، نیازمند ملزوماتی است که فقدان و نبود آنها، عدم تحقق آزادی سیاسی در جامعه را به همراه خواهد داشت. نخستین مشکل رایج بر سر این راه، وجود حاکمی دیکتاتور و حریص و صد البته مردمانی تنبل و لابلالی است که با خیزش آزادی خواهی در جامعه همراه نمی‌شوند.

شاهی است در این شهر که جز زر شناسد خلقی، که ندانند به جز چنگ و دف و نی
نسوانی پر شهوت و پرسوزنک و کوفت مردانی بی‌همت و بی‌غیر و لاشی
(دیوان، ج ۱: ۳۳۹)

ابیات فوق بر جنبه حاکمیت و مردم در مربع ایدئولوژیک و ندادیک تمرکز دارد. حاکم، تنها ثروت و مادیات را می‌شناسد و مردم عامه نیز به تنها چیزی که سرگرم هستند آلات موسیقی و تفریحات وابسته به آن است. این تصویر تمثیلی، بیانگر فاصله و شکاف طبقاتی موجود و عدم درک متقابل بین حاکم و مردم است. بعد فرهنگ و جنسیت نیز در ابیات مزبور، نمایان است. زنان جامعه آن روزگار پر شهوت و مردان، بی‌غیرت توصیف شده‌اند. این تصویر حاکی از نگرش جنسیتی و نابرابری در اجتماع است. در مجموع، ابیات یادشده تصویری تیره و بدبینانه از وضعیت اجتماعی زمان شاعر ارائه می‌دهد. حکومت و احزاب و وزیران آن، برخلاف آنچه بهار از اوضاع آن روزگار جامعه بازتاب می‌دهد، نباید انسانهایی ناشایست و بدنهاد باشند:

اعضای اداراتی، کور و کچل و لوس احزاب و وزیرانی، شوم و بد و بدپی

(دیوان، ج ۱: ۳۳۹)

شوقی نیز در مصر، مردمانی را سراغ دارد که به پذیرش ظلم و جور خو گرفته و مأنوس شده‌اند و دیگر اراده‌ای برایشان باقی نمانده تا به واسطه آن در طلب آزادی باشند و اوضاع را تغییر دهند:

مُقَلُّ عَانَتِ الظَّالِمِ طَوِيلًا فَعَمَاهَا فِي أَنْ يَزُولَ الظَّالِمُ
قَدْ تَعِيشُ النُّفُوسُ فِي الضَّمِيمِ، حَتَّى لِتُرَى الضَّمِيمَ أَنَّهُ لَا تُضَامُ

(دیوان، ج ۱: ۲۰۲)

(ترجمه): مردمان فقیری که مدت‌هاست از تاریکی و جور رنج می‌برند و عزمی برای زدودن تاریکی ندارند. اینان در ظلم زندگی می‌کنند و به سر می‌برند تا جایی که متوجه می‌شوند، ستم و بی‌عدالتی برایشان قابل تغییر نیست).

ابیات فوق مرتبط با بُعد قطبیت‌سازی (ما در برابر آنها) در مربع ایدئولوژیک است که به تجربه شخصی و احساسات افراد اشاره دارد که تحت فشار و محرومیت و محدودیت زندگی می‌کنند و امیدوار به تغییر شرایط هستند. شعر همچنین به وضعیت سیاسی - اجتماعی اشاره دارد که افراد را در شرایطی نابرابر نگه می‌دارد اما تا زمانی که این بی‌عدالتی آشکار شود، مردم ممکن است به آن تن دردهند.

شوقی اذعان می‌دارد که عزم و پشتکار آزادی‌خواهان و نیز صلابت همراهی‌شان با موج نهضت آزادی‌خواهی و همچنین پایبندی ایشان به مسیری که می‌پیمایند باید آنقدر راسخ و استوار باشد که از جان و مال و فرزند خویش نیز در راه آرمان والای آزادی بگذرند:

وَإِنْ سَأَلْتَهُمُ الْأَوْطَانَ أُعْطُوا دِمَاءَ حُرّاً، وَأَبْنَاءً، وَمَالاً

(دیوان، ج ۲: ۳۹۷)

(**ترجمه:** و اگر سرزمین‌هایشان در راه آرمان آزادی، از آنها خون و مال و فرزندان‌شان را طلب کنند؛ باید از همه اینها بگذرند).

۲-۲-۲. خردمندی، آزادمشی و ارادهٔ راسخ آزادی‌خواهان

بیشتر روشنفکران و مشروطه‌خواهان عصر بهار، آنگونه که از اشعار وی بر می‌آید افرادی بی‌دانش و سخیف بوده‌اند که هیچ‌گونه تعصب و پشتکاری در راه رسیدن به خواسته و مطلوب، از خود نشان نمی‌داده‌اند؛ حال آنکه دانایی و عزم استوار و قطعی آزادی‌خواهان، یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های مورد نیاز هر جریان آزادی‌خواه در راه تحقق آرمان‌های آن ملت است:

مشروطه‌پرستانش بی‌علم و خل و جلف آزادی‌خواهان‌ش، بی‌خون و رگ و پی

(دیوان، ج ۱: ۳۳۹)

از نگاه بهار، مشروطه‌خواهان فاقد دانش و معرفت هستند و رفتاری سطحی و سبک دارند. این ویژگی، مربوط به بُعد افراط‌گرایی و واکنشی در مربع ایدئولوژیک و ن‌دایک است که در آن، افراد فاقد تحلیل عقلانی هستند و عموماً تحت تأثیر عواطف قرار می‌گیرند. افراط‌گرایی انفعالی، جنبهٔ دیگر ایدئولوژی و ن‌دایک است که در آن، افرادی که به دنبال آرمان‌های والا هستند؛ قدرت عمل‌گرایی ندارند. شاعر، آزادی‌خواهان و مشروطه‌پرستانی را مخاطب قرار می‌دهد که دارای کاستی‌های ذاتی هستند و توان دست‌یافتن به اهداف والای خود را ندارند. شوقی نیز بر این باور است که مقابلهٔ دوست و دشمن در یک کشور با آزادی و قانون اساسی جدید، تمثیلی بدیمن و نامبارک برای بی‌دانشی و بلاهت مردمان آن دیار خواهد بود. از همین روی تلاش می‌کند در لابه‌لای اشعارش روح و جوهرهٔ فرزاندگی و تعقل جمعی را در عروق و شریان‌های چنین جامعه‌ای تزریق کند تا با رساندن آزادی‌خواهان به بلوغ فکری، راه تحقق آزادی سیاسی در کشور را هموار سازد:

وَبُصِّرْتُ بِالذِّسْتُورِ يُزْهَقُ - وَ هُوَ فِي عُمَرِ الْفَطِيمِ
 لَمْ يَنْجُ مِنْ كَيْدِ الْعَدُوِّ - لَهُ، وَ مِنْ عَبَثِ الْحَمِيمِ
 أَيْقَنْتُ أَنَّ الْجَهْلَ - عَلَيْهِ كُلُّ مَجْتَمَعٍ سَقِيمِ

(دیوان، ج ۱: ۳۳۳)

(ترجمه): و من به وضوح دیدم که قانون در حال نابودی است در حالی که هنوز نوپا بود و از شیر گرفته نشده بود! او نه از دسیسه و توطئه دشمن، نجات پیدا نکرد و نه از گزند آشنایان در امان ماند. فهمیدم که جهل، عامل و دلیل هر جامعه بیماری است).

جنبه منفی عمل که از ابعاد مربع ایدئولوژیک و ندادیک است در شعر فوق مشهود است. مشروطه که باید تحقق پیدا کند، در عصر حاکم ظالم از دست می‌رود. آزادی، که هدف غایی مردم است و باید حفظ شود از دسیسه‌های دشمن و تصرف دوستان در امان نیست. این همان بعد منفی هدف است. درک این واقعیت که جهل، عامل بیماری جامعه است بخشی از تفسیر عقیدتی شوقی است که مربوط به جنبه مثبت واقعیت می‌شود. ابیات مزبور به طور کلی، بیانگر دیدگاه انتقادی شاعر نسبت به شرایط سیاسی-اجتماعی مردم و ناکامی در تحقق اهدافی آرمانی همچون آزادی است.

۲-۲-۳. تکریم مناسبات اجتماعی و معیارهای پسندیده جامعه از جانب آزادی خواهان

هر جریانی که قصد داشته باشد در یک جامعه به موفقیت و پیشرفتی نایل شود، لازم است آداب و رسوم مردمی، مدنیت و فرهیختگی و صد البته روابط قومی و قواعد شهروندی آن اجتماع را به رسمیت شناخته و تا حد امکان به آن احترام بگذارد. پرواضح است که مشروطه خواهان دوره ملک الشعرا از داشتن چنین خصیصه‌های مثبتی به دور بوده اند. عدم اخلاق عمومی را می‌توان در خلال اشعار بهار به وضوح دید:

نه شیوه ملیت و نه رسم تمدن نه رابطه طایفه، نه قاعده حی

(دیوان، ج ۱: ۳۳۹)

از بیت فوق مشخص است که بهار، خود را در برابر مشروطه خواهان قرار می‌دهد و این همان ما در برابر دیگران است. او حتی هویت آنها را قبول ندارد و ماهیت مشروطه خواهان

را در تضاد با تشخص خود می‌بیند. شوقی نیز جماعت مغرور و هواپرستی را که با بی‌پروایی‌های افراطی خود، نه تنها به اشاعه و ثبات آزادی در جامعه کمکی نمی‌کنند، بلکه با تبلیغ و ترویج عقاید گزاف‌اندیشانه و به دور از اعتدال و عقلانیت خود بر ریشه درخت نوپای آزادی، تیشه جهالت می‌زنند، اینگونه به باد انتقاد می‌گیرد:

أعمى هوى الوطن العزيز عصابةً مُستَهترينَ، إلى الجرائمِ ساروا
يا سوءَ سنتهم و قُبْحَ غُلُوهم إنَّ العقائدَ بالغلو تضرُّ

(دیوان، ج ۲: ۳۵۷)

(ترجمه): کور شوند انسان‌های متکبری که وطن دوست‌داشتنی را خوار و خفیف کردند و در حق آن، جنایت کردند. وای بر زشتی اعمالشان و رسوایی افراطشان! به راستی که باورها و عقاید از بی‌پروایی زیان خواهند دید.

شوقی با تأکید بر احساسات و اعتقادات ملی / وطن پرستانه، جنبه مثبت مربع ون‌دایک را نمایان می‌کند. گروهی از مردم، بی‌پروا مرتکب جنایت شدند. این بخش به اقدامات منفی و مذموم جماعتی خاص اشاره دارد که نشان‌دهنده قضاوت منفی دیگران و عقیده مثبت گروه ما است. در مجموع، ابیات فوق بیانگر ایدئولوژی منطقی و مثبت گروه ما در برابر آنها و اعمال منفی و افراطی‌شان است.

۲-۲-۴. مجاهدت و پشتکار آزادی خواهان

از دیگر شروط مهم محقق شدن آزادی، مأیوس نشدن و ادامه راه همراه با جدیت و ثبات قدم است. آزادی خواه راستین کسی است که هم گذرگاه آزادی را بشناسد و هم موانع و سختی‌های این مسیر را به خوبی از بیراهه تمییز دهد. اضافه بر همه آنچه تشریح شد، داشتن پشتکار و ناامید نشدن در کنار رها نکردن مسیر و عدم بازگشت از نیمه راه، می‌تواند انسان آزادی خواه را در رسیدن به آرمان نهایی اش که همان مفهوم مقدس آزادی است یاری کند. بهار، ایمان دارد که دستیابی مردم به عزت و شرف، تنها در سایه پشتکار، مجاهدت و

اراده‌ای راسخ حاصل می‌شود. نیل به اهداف والا، نیازمند دستانی توانا و گره‌گشا و شخصیتی باکیاست و نکته‌سنج است:

عز و شرف به همت والا باید خواست به تقلا باید خواست
فتح و ظفر به دست توانا باید خواست به مدارا باید خواست..
خیز که روز فتح و ظفر شد، ایران خیز که روزگار دگر شد، وقت هنر شد، ایران
(دیوان، ج ۲: ۵۲۲)

بعد عمل از مربع ون دایک در شعر مزبور نمایان است. شاعر، لازمه رسیدن به عزت و شرف را تلاش و کوشش می‌داند. مردم باید با اتکا به همت و مجاهدت خود، این هدف را دنبال کنند. برای رسیدن به موفقیت و پیروزی، فقط تمرکز کردن بر توانایی شخصی کارساز نیست بلکه؛ مدارا، تدبیر و سیاست داشتن در عمل نیز لازم است. در ادامه، بهار با امید دادن به مردم، تغییر شرایط را نزدیک می‌بیند و آنها را به داشتن خلاقیت و هنرورزی توصیه می‌کند. در مجموع ابیات فوق بر چهار بُعد مربع ایدئولوژیک ون دایک یعنی: عمل، روش، زمینه و هدف تأکید دارد و راهکارهایی را نیز برای دستیابی به عزت، پیروزی و تغییر شرایط، ارائه می‌دهد.

اراده و پایداری شاعر آزادی‌خواه ایرانی در پیمودن مسیری که به آن ایمان قلبی دارد آنقدر زیاد است که تمام عمر خود را در آرزوی رسیدن به آزادی حقیقی، به ناله و فغان سپری می‌کند. جسم او آماج بلاها گردیده و فرسوده گشته، و روحش لطمات فراوان به خود می‌بیند اما باز هم رغبت و اشتیاق شاعر رو به کاستی ننهاد و عزمش به سستی نمی‌گراید. او چشم به راه روزی است که آزادی را به دست آورده و یا آنکه جان خویش را در گرو رسیدن به آن فدا کند:

در عرصه گیسو رودار آزادی فرسود به تن، درشت خفتانم
تیغ حدثان گسست پیوندم پیکان بلا بسفت ستخوانم..
تا آنکه مرا به نزد خود خوانی یا آنکه تو را به نزد خود خوانم
(دیوان، ج ۱: ۵: ۳۲۶)

بهار، خویشتن را مکلف می‌کند با جدیت و پشتکار و با تمام وجود در مسیر شرافت و آزادی قدم بگذارد و در پاسداشت ارزش‌ها اهتمام ورزد. از همین روی، آمادهٔ بذل جان گردیده است. او بر این باور است که اگر جانش را نیز در راه رسیدن به کمال مطلوب جامعه، آزادی، از دست بدهد، بهتر از آن است که به بندگی و اسارت تن در دهد:

ما بادهٔ عزت و جلال‌ت نوشیم در راه شرف از دل و از جان کوشیم
گر در صف رزم جامه از خون پوشیم آزادی را به بندگی نفروشیم
(دیوان، ج ۲: ۴۷۴)

احمد شوقی نیز به دلیل محدودیت‌ها و موانع سیاسی آن دوران، برای بیان مقاصد و اهداف خود، از ابزار تمثیل و داستان بهره می‌گیرد. داستانی که نقش قهرمانان اصلی آن را حیواناتی ایفا می‌کنند که در حقیقت نمادی از انسان‌ها و جامعهٔ بشری هستند. «شوقی در این داستان‌های سمبلیک خود تنها به آوردن یک حکایت یا روایت کوتاه مبتنی بر تبیین حوادث اکتفا نمی‌کند، بلکه پا را فراتر نهاده و با وارد کردن زبان گفت‌وگو به شعر از تکنیک مونولوگ^{۱۱} نیز مدد می‌گیرد و پرچم‌دار این گونه نوگرایی و تجدد در ادبیات عرب لقب می‌گیرد» (المقاله، ۱۹۸۴: ۳۸). شوقی، داستان‌اللاغ و شتری را به تصویر می‌کشد که از اسارت و دشواری زندگی رنج آور خود به ستوه آمده و به قصد رسیدن به مکانی ایده‌آل برای زندگی، جلای وطن می‌کنند. در میانهٔ راه، الاغ خسته و مکدر از مرارت و سختی مسیر، آهنگ عزیمت می‌کند. همسفر او، شتر، به او می‌گوید: برگرد و به میخ افسار خودت بچسب! چرا که تو برای زندانی شدن، آفریده شده‌ای! پیام اصلی شاعر برای خواننده و مخاطب داستان این است که: کسی که تنها حرف از آزادی خواهی زده و حاضر به تحمل مشکلات راه آن نیست، در حقیقت برای اسارت و بندگی خلق شده است:

كَانَ لِبَعْضِهِمْ حِمَارٌ وَ جَمَلٌ نَالَهُمَا يَوْمًا مِنَ الرَّقِّ مَلَلٌ
فَانْتَهَرَا بِشَائِرِ الظُّلْمَاءِ وَ انْطَلَقَا مَعًا إِلَى الْبَيْدَاءِ
يَجْتَلِيَانِ طَلْعَهُ الْحَرِيَّةِ وَ يَنْشَقَانِ رِيحَهَا الزَّكِيَّةِ

فَاتَفَقَا أَنْ يَقْضِيَا الْعُمْرَ بَهَا وَ ارْتَضِيَا بِمَائِهَا وَعُشْبِهَا..
 وَ بَعْدَ لَيْلٍ مِنَ الْمَسِيرِ، اِلْتَفَتَ الْحَمَارُ لِلْبَعِيرِ،
 وَ قَالَ: كَرَبُّ يَا أَخِي عَظِيمٌ فَفَف؛ فَمَشِي كُلهُ عَقِيمٌ!
 فَقَالَ: سَلْ فِدَاكَ أُمِّي وَ أَبِي عَسَى تَنَالُ بِي جَلِيلَ الْمَطْلَبِ
 قَالَ: انْطَلِقْ مَعِيَ لِإِدْرَاكِ الْمُنَى أَوْ أَنْتَظِرْ صَاحِبَكَ الْحَرَّ هُنَا
 لِأَبْدَلِي مَنْ عَوَدَهُ لِلْبَلَدِ لِأَنِّي تَرَكْتُ فِيهِ مَقْوَدِي!
 فَقَالَ سِرٌّ وَ الزَّمَّ أَخَاكَ الْوَتِدَا فَإِنَّمَا خُلِقْتَ كَيُّ تَقِيْدَا!

(دیوان، ج ۴: ۱۶۶-۱۶۷)

(ترجمه: گروهی از آنان، الاغی و شتری داشتند که روزی از بردگی به ستوه آمده بودند. پس منتظر
 بشارت تاریکی بودند و با هم به سوی صحراها به راه افتادند. آنها در آستانه رسیدن به آزادی بودند بنابراین،
 تصمیم گرفتند که زندگی خود را با او بگذرانند و عطر شیرین و ناب آن را استشمام کنند. پس هم‌نظر
 شدند که زندگی خود را با آن، سپری کنند و به آب و علفش، رضایت دادند. بعد از یک شب پیاده روی،
 الاغ رو به شتر کرد و گفت: مصیبت بزرگ است برادرم، پس توقف کن که راه رفتن، نتیجه‌ای در پی
 ندارد. گفت: بخواه مادر و پدرم فدای تو باد. امید است که درخواست ارزشمندی از من داشته باشی. گفت:
 با من بیا تا به آرزویت برسی یا همین‌جا منتظر رفیق آزاده‌ات باش. من ناچارم به سرزمینم برگردم، چرا که
 افسارم را آنجا جا گذاشته‌ام. پس گفت: برو؛ چرا که تو برای این آفریده شده‌ای که همواره در بند و
 اسارت باشی).

حکایت بالا که از زبان حیوانات (الاغ و شتر) و به شکلی رمزی-تمثیلی مطرح شده است؛
 داستان گروهی از مردم است که از بردگی و اسارت به تنگ آمده‌اند و به دنبال آزادی
 هستند. اراده مردم برای تحقق آزادی مربوط به بُعد قدرت است و محدودیت‌ها و قیودی
 که مانع رسیدن به آزادی هستند، جنبه ضعف مربع و ن‌دایک را می‌رساند. به طور خلاصه،
 روایت فوق ماجرای مبارزه و مجاهدت گروهی از مردم برای رهایی از بردگی و دستیابی
 به آزادی است. امیرالشعرا شوقی در قصیده دیگری به نام المؤتمر با وضوح و صراحت
 بیشتری بر لزوم این پشتکار و ثابت‌قدم بودن در ادامه راه اشاره می‌کند.

إِن أَلْتَمِسِ تَبْعُونَ، دُونَ مَنَالِهَا طَوَّلُ اجْتِهَادِ، وَ اطَّرَادِ كِفَاحِ
سَيِّرُوا إِلَيْهَا بِالْأَنْهَاءِ طَوِيلَهُ، إِنَّ الْأَنْهَاءَ سَبِيلٌ كُلُّ فَلَاحِ

(دیوان، ج ۲: ۳۵۵)

(ترجمه): رسیدن به آنچه که در پی آن هستید؛ بدون آنکه برای به دست آوردنش تلاشی بی‌وقفه داشته باشید، میسر نخواهد بود. با بردباری در مسیر آن قدم بردارید چرا که خویشتن‌داری راه رسیدن به رستگاری است).

او به آزادی‌خواهان مصری یادآوری می‌کند که رسیدن به آنچه شما به دنبال آن هستید، نیازمند پایداری، تحمل رنج‌های فراوان و پیگیری مداوم است. از همین روی از آنها می‌خواهد که با تحمل سختی‌های فراوان مسیر آزادی و تلاش بسیار، پای در این گذرگاه بگذارند؛ چرا که تاب آوردن در برابر موانع و مشکلات، راه رسیدن به رستگاری و آزادی است.

۳-۳. آزادی قومی و ملیتی

پس از یکصد و بیست سال سیطرهٔ ظالمانهٔ قوم مغول بر ایران، گروهی از آزادمنشان در سرزمین خراسان، نهضتی را پایه‌گذاری کردند که به قیام سربداران مشهور شد. اساسی‌ترین مشخصه‌های این جنبش، بیزاری و انزجار نسبت به عنصر مغولی بود. از آنجا که «دیوان شعر بهار، کتاب آزادی است» (زارع، ۱۳۶۸: ۴۶۳)، این شاعر با ستایش این دهقان‌های دلیر و انقلابی که با هدف رسیدن به آزادی ملی و قومی قیام کرده‌اند، در قصیده‌ای موسوم به آئینهٔ عبرت آنان را سرور آزادگان ایران نامیده است:

سرور احرار ایرانند، آل سربدار کز فشار ظلم آشفتنند اندر سبزوار
شهر نیشابور بگرفتند و بس شهر و دیار وز دهاقین لشکری کردند بیرون از شمار..
سربداران بر سرش در خاکِ گرگان ریختند همچو شیر شرزخه خونش را به خاک آمیختند

(دیوان، ج ۱: ۶۴)

در بحبوحهٔ برافروخته شدن آتش جنگ اول جهانی، حکومت ایران در دست احمد شاه قاجار بود؛ دولت مشروطهٔ ایران نیز ضعیف‌ترین روزگار خود را سپری می‌کرد. با آغاز جنگ، اوضاع آشفتهٔ ایران بیش از پیش، مختل و متزلزل گردید. بحران فزایندهٔ اقتصادی، وضعیت نابسامان سیاسی و دخالت‌های خودسرانهٔ روسیه و انگلیس، ایران را به یک کشور وابسته، ورشکسته و بدبخت تبدیل کرده بود که استقلال و آزادی خود را از دست داده و بازیچه‌ای در دست بیگانگان شده بود. «اشعار پرشور و گرم بهار، در دوران مشروطه چنان پُر معنا و هوشمندانه سروده می‌شد که مردم را به خیزش و پیکار در برابر سیاست‌های استعماری تحریک می‌کرد.» (موحدفرد، ۱۳۸۵: ۵۹). او با شوراندن حمیت ایرانیان از آنان می‌خواهد که دست بیگانگان را از سرزمین خود کوتاه کرده، ثروت و ناموس خود را که از سوی این متجاوزان به یغما می‌رفت، حفظ کنند. چنین کاری نیاز به حرکت‌های جهادی و آزادی‌خواهانه داشت. بر همین اساس بهار از مردم می‌خواهد با قیامی درخور و شایسته، آزادی قومی و ملی از دست رفتهٔ خود را، بار دیگر به دست بیاورند:

چند به ما دشمنان حيله طرازی کنند؟ چند به ایران زمین دسیسه‌بازی کنند؟
چند چو پیلان مست با ما بازی کنند؟ چند به ناموس ما دست‌درازی کنند؟
دست بریدشان، گرتان غیرت بجاست ایران مال شماست، ایران مال شماست

(دیوان، ج ۱: ۲۵۷)

بهار «با همهٔ تعمقی که در گذشته دارد، نگاهش به سوی آینده است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۷: ۲۶۲). او در ادامهٔ تشویق مردم ایران به آزادی‌خواهی می‌گوید:

هان ای ایرانیان، بی‌نم محبوبستان به پنجهٔ انگلیس، به چنگل روستان
گویی در این میان، گرفته کابوستان کز دو طرف می‌برند ثروت و ناموستان
در ره ناموس و مال، کوشش کردن رواست ایران مال شماست، ایران مال شماست

(دیوان، ج ۱: ۲۵۸)

شاعر آزادی‌خواه ایرانی که بعد از انقلاب مشروطه با سلاح حصین و استوار شعر به جرگهٔ مردم روشنفکر پیوست (ر.ک: آرین پور، ۱۳۵۷/۲: ۱۲۱). هنگامی که آزادی ملی سرزمین

خویش را در خطر می‌بیند در قصیده‌ای با عنوان *پیام ایران* تلاش می‌کند غرور ملی و حس میهن‌دوستی جوانان را برانگیزد. او آرزو می‌کند که مرد یا مردان حزب آزادی‌خواه و دوستدار وطن، در پهنه ماتم‌زده سیاست این کشور ظهور نمایند تا بتوانند آزادی از دست رفته را به فضای این مملکت بازگردانده و دست دشمنان آزادی را از سرزمین مادریش کوتاه نمایند:

کجاست مرد، که شمشیر دادخواهی را ز قلب ظالم بیدادگر نیام دهد؟
کجاست حزبی از آزادگان که چون پدران ز خصم جان بستاند، به دوست جام دهد
(دیوان، ج ۱: ۵۷۰)

از طرف دیگر، یکی از بن‌مایه‌های ارزشمند برای شوقی نیز، استقلال مصر و حفظ آزادی قومی و ملیتی در برابر استعمار است. به همین خاطر خطاب به قوم خود که در واقع همه مردم مصر هستند می‌گوید: عصر ما دوره‌ای است که روزگار، دام خود را برای مردم گسترده و آن را جمع نمی‌کند:

یا قوم، هذا زمنٌ قد رمی بالقیید، واستکبر عن سَحبه
(دیوان، ج ۱: ۴۴۳)

(ترجمه: ای قوم و خویش من! این روزگار، دوره‌ای است که دام و تله خود را برای ما پهن کرده است و آن را از پیش پای آزادی، جمع نمی‌کند).
او در ادامه می‌افزاید که مردم تغییر کرده‌اند و دیگر زیر بار ظلم و زور استعمار نمی‌روند. این ایستادگی ملت به حدی رسیده است که شاعر بیم آن دارد که دیگر اوامر و فرمان‌های پروردگار را نیز نپذیرند. او صدای انسان‌هایی را می‌شنود که جنازه بندگی و انسان‌های برده‌منش را به خاک می‌سپارند:

لو أن قیداً جاء من علٍ خشیت أن یأبی ربّه
و هذه الضجّه من ناسیه جنازه الرقّ الی تربه
(دیوان، ج ۱: ۴۴۳)

(ترجمه: اگر غل و زنجیری به سمت او می‌آمد، بیم آن داشتم که پروردگارش را نیز منکر شود. و این میاهو از جانب نزدیکان اوست که پیکر و جنازه بردگی را به خاک سپرده‌اند).

پس از روی کار آمدن رهبر نهضت بزرگ مصر، زغلول سعد، و تنظیم قانون اساسی احزاب و گروه‌های مخالف و موافق گرد هم جمع شدند و حاکمیت قانون را پذیرفتند. به تبع آن، آزادی‌خواهان و اصلاح‌طلبانی همچون شوقی نیز از این اتفاق خجسته که وقوع آن تا پیش از این، دور از دسترس به نظر می‌رسید، سر ذوق آمدند و شروع به سرودن اشعاری در ستایش اوضاع و حاکمیت موجود مصر و آزادی ملی این سرزمین کردند. شاعر می‌گوید: اکنون مصر آزاد است و حق، درخشان گردیده است. قانون اساسی عزت یافته و امور به صورت مشورتی و به شیوه خرد جمعی اداره می‌شود. هیچ مسئولی از حدود قانونی خویش پا فراتر نمی‌نهد و هیچ ظالم و جباری فرصت بیداد و ستم نمی‌یابد. شاعر، بر این عقیده است که این طالع میمون را پروردگار برای ملت مصر رقم زده و هر چه که خدا بخواهد سبب خیر و نیکویی است:

أَلْحَقُّ أْبْلَجٌ، وَ الْكِنَانَةُ حُرَّةٌ، وَ الْعِزُّ لِلدَّسْتُورِ وَ الْإِكْبَارُ
 الْأَمْرُ شُورَى، لَا يَعْثُ مُسَاطٌ فِيهِ، وَ لَا يَطْغَى بِهِ جَبَّارُ
 إِنَّ الْعِنَايَةَ لِلْبِلَادِ تَخَيَّرَتْ وَ الْخَيْرُ مَا تَقْضَى وَ مَا تَخْتَارُ

(دیوان، ج ۲: ۳۵۷)

در اینچنین سرزمین آزادی، حاکمان آزاده آن نیز نه از روی هوا و هوس، بلکه بر اساس معیار حقیقت و مصالح مملکت، تصمیم می‌گیرند:

أَبَتْ التَّقْيِيدَ بِالْهَوَى، وَ تَقَيَّدَتْ بِالْحَقِّ أَوْ بِالْوَجِبِ، الْأَحْرَارُ

(دیوان، ج ۲: ۳۵۸)

۳-۴. آزادی معنوی

بهار در شمار زیادی از سروده‌هایش اخلاق و منش عالی را عامل ماندگاری اجتماع می‌داند. او صراحتاً عنوان می‌کند که انسان فاقد اخلاق و معنویت، مُرده‌ای بیش نیست. او

در جای جای اشعارش به لزوم آزادی منوی اشاره می کند و آدمی را از پیروی هوای نفس برحذر می دارد. از آن جمله است قصیده‌ای در ذم و نکوهش حرص و آز:

دندان طمع کن که شود درد تو درمان بس درد که درمان شود از کندن دندان
اندر دهن نفس، بسی دندان داریم تا لقمه افکار بخاییم بدیشان
چون آز و طمع گردد با جان تو مقرون پیوسته خجمل گردی اندر بر اقران
هر درد که داری تو ز آز و طمع توست دندان طمع کن که شود درد تو درمان
(دیوان، ج ۱: ۴۲۷)

در ادامه به یکی از زیباترین و ماندگارترین اشعاری که بهار در اهمیت لزوم اخلاق و معنویت سروده است اشاره می کنیم. او بر این باور است که خصایص منفی همچون غرور، خودبینی و تفاخر همیشگی نیست و انسان نباید سرخوش از وجود این عناصر در درون خود باشد. به اعتقاد بهار، ارزشمندترین و اساسی ترین عامل بقای ملت‌ها، اخلاق و منش نیک است و هر قومی که فاقد این شاخصه بنیادی باشد، نامش از صفحه روزگار محو خواهد شد:

تاج غرور و فخر ز سرها فتادنی نقش وفا و مهر ز دل‌ها ستردنی است
اقوام روزگار به اخلاق زنده‌اند قومی که گشت فاقد اخلاق، مردنی است
(دیوان، ج ۲: ۴۰۷-۴۰۸)

شوقی نیز هم پای همتای خود، بهار، در پاره‌ای از سروده‌هایش به بیان مسائل اخلاقی و معنوی اشاره کرده و انسان آزادی خواه را از رذایل اخلاقی همچون رشک، حسادت و بخل منع کرده و در عوض به پرهیزگاری، داد و تقوا ترغیب کرده است. او اذعان می کند که منش و اخلاق متعالی، اساس شروع هر جنبشی است و رستگاری و نجات انسان از قید اسارت، استبداد، فساد و تباهی توسل جستن به معنویت است. او در جایی از اشعارش در اهمیت اخلاق و رهایی انسان از بند امیال نفسانی می گوید:

أيهما النفس تجددن سدى هل رأيت العيش إلا لعبا
 جربى الدنيا تهن عندك، ما أهون الدنيا على من جربا
 نلت فيما نلت من مظهرها و منحت الخلد ذكراً و نبا
 (ديوان، ج ۲: ۱۱۶)

(ترجمه:) ای نفس! خیلی سخت برای برای دنیا مجاهدت و تلاش می‌کنی. آیا دنیا را چیزی جز لهو و لعب می‌دانی؟ دنیا را تجربه کن و بیازمای تا در نظر تو حقیر جلوه کند؛ چه حقیر و بی‌ارزش است دنیا، آنگاه که تجربه می‌شود!

۳-۵. آزادی بیان و اندیشه

آزادی بیان و اندیشه شاخصی اساسی برای جوامع دموکراتیک و آزاد است. نقض این قانون، همواره نابودی سایر موازین حقوق بشر را به دنبال داشته است. در اروپا نیز به دنبال شکسته شدن سلطه کلیسا و حکومت‌های پادشاهی، بیان فکر و اندیشه در جامعه آزاد شد. این آزادی اندیشه تبعات مثبت و منفی فراوانی برای جامعه به دنبال داشت که بهار به مواردی از آن در سروده‌هایش اشاره می‌کند. او در آغاز می‌گوید:

گشت آزاد فکر و اندیشه قلم و نطق و حرفت و پیشه
 (ديوان، ج ۲: ۶۵)

بهار در ادامه به یکی از تبعات مثبت این آزادی بیان، که میسر شدن حق تحصیل و دانش‌اندوزی برای همگان و خارج شدن آن از انحصار کلیسا یا برخی طبقات خاص بود اشاره می‌کند:

پیش از این علم خاص ملا بود زندگی بسته کلیسا بود
 علم‌ها ز انحصار بیرون شد زندگی زان حصار بیرون شد
 (ديوان، ج ۲: ۶۵)

دیگر دستاورد سودمند آزادی اندیشه و بیان، روشن شدن امور مبهم و شفاف شدن آن برای آحاد مردم و مقابله با سانسور خبری و حقوقی افراد بود:

پرده‌ها بود بر سر هر کار پرده در گشت خامه سحر
(دیوان، ج ۲: ۶۵)

به آزادی هر فرد برای داشتن یک نظر و اندیشه مستقل از دیدگاه‌های دیگر، آزادی بیان و اندیشه گفته می‌شود. این، همان چیزی است که باعث جاودانگی ندای آزادی‌خواهی ملک‌الشعرای بهار در عصر مشروطه و مسعود سعد سلمان، قرن‌ها پیش‌تر، در حصار نای شده است:

گر زیر فلک فکر من آزاد نبود در حنجره‌ام این همه فریاد نبود
مسعود گر اندیشه آزاد نداشت از قلعه نای، خلق را یاد نبود
(دیوان، ج ۲: ۵۲۴)

آزادی بیان و عقیده، عاملی در دست سیستم حاکم بر هر جامعه است که می‌تواند از طریق آن قدرت اظهار اندیشه، شکوفایی و رشد را به افراد اجتماع بدهد و یا بالعکس، هر صدایی را در گلو خفه کرده، همگان را به سکوتی مرگبار و وحشت‌آفرین محکوم نماید. شوقی در این زمینه و با بیان هنرمندانه خود، داستان رمزی-تمثیلی بسیار زیبایی با عنوان **البلابل** **آتی ربها البوم** ساخته که از این قرار است: سلیمان نبی (ع) که به همنشینی با پرندگان و درک زبان آنها مشهور است، روزی تعدادی از بلبلان خوش‌آواز درگاه خود را به جغدی سپرد تا آنان را تربیت کند. پس از مدتی که سلیمان بلبلان را به حضور طلبید، این پرندگان لال و گنگ به سلیمان می‌نگریستند و هیچ نمی‌گفتند. حضرت از این رفتار بلبلان به خشم آمده و تصمیم به مجازاتشان گرفت. در این میان هدهد به دفاع از بلبلان برخاسته و خطاب به حضرت گفت: این بلبلان گنگ آفریده نشده‌اند و لال هم نیستند بلکه علت این خاموشی، تربیت آنها توسط جغد است:

أُنْبِتُ أَنْ سُلَيْمَانَ الزَّمَانَ وَمَنْ أُصْبِي الطُّيُورَ، فَنَاجَتْهُ، وَ نَاجَاهُ
أَعْطَى بِلَابِلَهُ يَوْمًا - يَوْمًا يَوْمًا لِحَرْمِهِ عِنْدَهُ - لِلْبُومِ يَرعَاهَا
وَأَشْتَقُ يَوْمًا مِنَ الْأَيَّامِ رُؤْيَيْهَا فَأَقْبَلْتُ وَ هِيَ أَعْصَى الطَّيْرِ أَفْوَاهَا

أصابها العیُّ، حتی لا إقْتدارَ لها بَأَنْ تُبَثَّ نَبیُّ اللَّهِ شَکْواها
فَنالَ سَیِّدَها من دائِها غَضَبٌ وَوَدَّ لو أَنَّه بِالذَّبْحِ داواها
فَجاءَهُ الھُدْهُدُ المعھودُ مُعْتَذِراً عنھا یقولُ، لِمولاهُ و مولاهَا:
بِلبابِ اللَّهِ لَمْ تَخْرَسْ، وَ لا وِلِدَتْ خُرْساً، وَ لکنَّ بومَ الشومِ رَبَّاهَا
(دیوان، ج ۴: ۱۸۷-۱۸۸)

در این داستان سمبلیک که از زبان پرندگان نقل شده است، بلبان نماد انسان‌هایی آزادی‌خواه، جغد نماد نظام مستبد حاکم بر جامعه و هدهد نماد خردمندان و فرزانه‌گانی است که با نیک‌اندیشی و مصلحت‌جویی خود، همواره برای نجات آزادی‌خواهان و یاری آنها مجاهدت کرده‌اند.

۳-۶. آزادی زنان

آزادی، یکی از مظاهر ضروری، مقدس و در واقع عطیه‌ای خطیر است که خداوند در اختیار نوع بشر قرار داده است. بر پایه منطق اسلام، برخورداری از این نعمت خداوند هیچ‌گونه محدودیت جنسی ندارد و زنان نیز هم‌پای مردان از آن بهره‌مند هستند. بهار، به آزادی زن در دو حوزه جامعه و خانواده معتقد است و می‌گوید:

آزاد بود به خانه و برزن مانند یکی امیر در کشور
(دیوان، ج ۱: ۵۰۹)

او بر این باور است که اگر زن آزاد باشد، صداقت و وفا، دو پاسبانی هستند که از گوهر وجودی او در همه حال محافظت می‌کنند. بهار حجاب ظاهری را برای زن محدودیت می‌داند و معتقد است وجود عصمت و ناموس، حجاب واقعی زن ایرانی است و اگر این دو نگاهبان بر مملکت وجود زن پاسبانی دهند، حجاب ظاهری لازم نیست:

غافل که در آستان آزادی صدق است و وفادو پاسبان در
حجاب ویند عصمت و ناموس صد نکته بود بدین سخن مضمیر
(دیوان، ج ۱: ۵۱۱)

دیدگاه بهار در ارتباط با حجاب به عنوان یکی از مظاهر آزادی به شدت تحت تأثیر اروپاییان است. او به پیروی از غرب، حجاب را برای زن چونان قفسی می‌داند که او را محدود کرده است؛ به همین خاطر خواهان برداشتن حجاب و قفس و در نتیجه آزادی زن است:

کار زن برتر است از این اسباب هست یکسان حجاب و رفع حجاب
باید آزاد سازیش ز قفس تا فرود آید از هوا و هوس
(دیوان، ج ۲: ۱۳۷)

احمد شوقی در مسائل مربوط به زنان، دارای نگاهی آزادی‌خواهانه و اعتدال‌گرا است. او باور دارد که وارد شدن زن در اجتماع به معنای تبدیل شدن جامعه به محیط شهوت‌رانی نیست؛ بلکه به این معناست که زن و مرد هر دو انسانند و در انسانیت مساوی و مشابه هستند. به همین خاطر طبق سیره پیامبر (ص) باید حقوق ایشان که از جمله آنها آزادی، علم آموزی و حضور در عرصه سیاست، تجارت و ... است، محترم شمرده شود:

هَذَا رَسُولُ اللَّهِ، لِمَ يُنْقِصُ حَقَّوَقَ الْمُؤْمِنَاتِ
الْعِلْمُ كَمَا نَ شَرِيْعَةً لِنِسَائِهِ الْمُتَفَقِّهَاتِ
رُضْنُ التَّجَارَةِ - وَالسِّيَاسَةِ، وَ الشَّوْنِ الْأَخْرِيَاتِ
كَانَتْ سُكْنِيَهُ تَمَلَأُ - السُّدُنِيَا، وَ تَهْزَأُ بِالرَّوَاهِ

(دیوان، ج ۱: ۳۴۷)

(ترجمه: این، رسول خداست. ایشان هیچ از حقوق زنان مؤمن کم نکرد. کسب علم و دانش برای زنان تحصیل کرده، حق طبیعی آنهاست. سرزمین تجارت، سیاست و امور دیگر محل سکونت او بود و راویان را به سخره می‌گرفت).

شاعر حامی آزادی زنان، در راستای اتمام و تأکید نظرات خود، تاریخ تمدن اسلامی را نیز به یاری می‌طلبد و به شهرهایی اشاره می‌کند که در آنها تعداد بی‌شماری از زنان مسلمان می‌زیستند که شاعر، عالم، راوی حدیث، ادیب و ... بودند:

و حضاره الإسلام تنطقُ - عن مكان المسلمات
 بغداد دار العالمات - و منزل المتأدبات
 و دمشق تحت أمیه - أم الجوارى النابتات
 و ریاض أندلس نمین - الهاتفات الشعرات
 (دیوان، ج ۱: ۳۴۷)

(ترجمه: تمدن اسلامی از جایگاه زنان مسلمان صحبت می‌کند. بغداد، مرکز و جایگاه زنان فاضل و دانشمند است و دمشق، که تحت حکومت بنی‌امیه است؛ جایگاه کنیزکان نابغه و باهوش است و در باغات اندلس، زنان شاعر بلندآوازه‌ای رشد کردند).

همان‌طور که مشهود است شوقی حضور زنان در اجتماعات سیاسی - اجتماعی و کسب تخصص‌های مورد نیاز آنان در طول تاریخ تمدن اسلامی را برای خواننده ترسیم کرده و امتداد اجرای آن را نیز در دوره معاصر با رعایت موازین و اصول اخلاقی می‌ستاید. «به کارگیری درون‌مایه‌های مربوط به تمدن اسلامی همزمان با آفرینش مضامین جدید، اسلوبی است که شوقی در اشعار خود پیوسته از آن بهره می‌گیرد.» (ابراهیم، ۲۰۰۷: ۲۰۵/۳). میزان حساسیت شوقی نسبت به جایگاه زن و حضور او در اجتماع، به گونه‌ای است که از مطبوعات می‌خواهد به انعکاس حقوق زنان و دفاع از این بخش آسیب دیده جامعه برخیزند. او خواهان رعایت حقوق زنان و از جمله آنها آزادی متناسب با سطح فرهنگی جامعه آن روز مصر است:

ظلم الرجال نساءهم و تعسفوا، هل للنساء بمصر من أنصار
 یا معشر الكتاب، أين بلاؤكم، أين البيان و صائب الأفكار
 (دیوان، ج ۱: ۳۵۰)

(ترجمه: مردان به زنان خود ظلم می‌کردند و آنها را مورد آزار قرار می‌دادند، پس آیا زنان سرزمین مصر، هیچ پشتیبانی ندارند. ای گروه نویسندگان! پس دادخواهی و عدالت‌طلبی شما کجاست؟)

۳-۷. تمجید آزادی خواهان

بهار یکی از راه‌های گسترش و تقویت موج آزادی‌خواهی در جامعه را بزرگداشت آزادیخواهان و یادکرد نیکوی ایشان می‌داند. به همین سبب به تمجید بزرگان مشروطه و آزادیخواهان تبریز و اصفهان و گیلان که در برابر استبداد حکومت مرکزی به پا خاسته و رشادت‌های فراوان به خرج داده بودند، می‌پردازد و از درگاه خداوند، سلامت و بهروزی ایشان و زنده‌دلی روزافزون آزادی‌خواهان را طلب می‌کند:

بخت سپه‌دار فرخنده بادا سردار اسعد پاینده بادا
صمصام ایران برنده بادا ضرغام دین را دل زنده بادا
ستارخان را بادا ظفر یار تبریزیان را یزدان نگه‌دار
سالارشان را نیکو بود کار احرار را نیز دل باد یی‌دار
(دیوان، ج ۱: ۱۵۰)

شیخ محمد خیابانی (۱۲۵۹ ش / ۱۲۹۷ / ه.ق. - ۱۲۹۹ ش. / ۱۳۳۸ ه.ق) از روحانیان آزادیخواه تبریز و فعالان سیاسی دوره انقلاب مشروطه ایران است. وی از مبارزین دوران نهضت مشروطه و نماینده آذربایجان در دوره دوم مجلس شورای ملی بود که بر اثر مخالفت سرسختانه با قراردادهای استعماری دولت انگلیس، روسیه و عثمانی با ایران به شهادت رسید (آذری، ۱۳۵۴: ۱۰ تا ۱۲). بهار کشته شدن این شخصیت را نشانه تباهی آزادی ایرانیان می‌داند و بر این باور است که اگر خون این آزاده مظلوم بجوشد، همه ایرانیان کفن سرخ به تن خواهند کرد:

پامال نمودند و زدودند و ستردند آزادی ایران و مسلمانی ایران
کشتند بزرگان را و ابقا نمودند بر شیخ حسین و به خیابانی ایران
گر خون خیابانی مظلوم بجوشد سرتاسر ایران کفن سرخ پیوشد
(دیوان، ج ۱: ۳۴۰)

سعد پاشا زغلول چهره شاخص مبارزات ضد استعماری و از مبارزان آزادی‌خواه مصر در قرن سیزدهم و چهاردهم هجری برابر با نوزدهم و بیستم میلادی به شمار می‌آید. او در

مدت چهار سال در الأزمهر دانش آموخته بود و از همفکران سید جمال به شمار آمده و با شیخ محمد عبده در تحریر روزنامه الوقایع المصریه همکاری می کرد. او در انقلاب ضد انگلیسی عراقی پاشا شرکت داشت و در سال ۱۹۱۸ به اتهام عضویت در یک جمعیت سرّی برای سرنگونی دولت مصر، دستگیر و زندانی شد و در سال ۱۹۱۹ از سوی انگلیسی ها تبعید گردید. او پس از بازگشت از تبعید، به ریاست دولت مصر رسید و نزد مردم محبوبیت فراوان یافت (زرکلی، ۱۹۶۹: ۳/ ۱۳۱). احمد شوقی با تمجید از سعد زغلول، او را یک آزادمرد و پدر حقیقی انقلاب آزادیخواهانه مصر خوانده که جمعیت انقلابیون و دوستداران آزادی در این سرزمین همچون شیر بچه‌هایی در برابر چشمان او موج می‌زنند:

وَلَدَ الثُّورَةَ سَعْدٌ حُرٌّ بِحَيَاتِي مَا جَدَّ حُرٌّ نَمَاهَا
سَالَتِ الْغَائِبَهُ مِنْ أَشْبَالِهَا، بَيْنَ عَيْنَيْهِ، وَ مَا جَتِ بُلْبَاهَا
(دیوان، ج ۳: ۱۷۱)

(ترجمه: سعد زغلول به عنوان یک آزادی‌خواه در جریان انقلاب متولد شد و در اثنای آن بزرگ شد و پرورش یافت. جنگل از بچه‌شیرهایش می‌خواهد در مقابل چشمانش به خروش درآیند و خیزش کنند). یوسف العظمه فرمانده ارتش سوریه در برابر اشغالگری فرانسه در جنگ میسلون بود. او در این جنگ شکست خورده و کشته می‌شود. سال‌ها بعد، شوقی در قصیده‌ای به نام میسلون به تمجید از او و دیگر شهیدان راه آزادی می‌پردازد. شوقی این شهیدان آزادی‌خواه را برترین مردم از جهت کردار و گفتار می‌داند و معتقد است که این آزادگان در راه سرزمین خویش هیچ ابایی از فدا کردن جان و مال و فرزند خویش ندارند:

إِذَا فَعَلُوا فَخَيْرَ النَّاسِ فَعَلًا، وَ إِنْ قَالُوا فَأَكْرَمَهُمْ مَقَالًا
وَ إِنْ سَأَلْتَهُمُ الْأَوْطَانَ أُعْطَوْا دِمَاءَ حُرًّا، وَ أَبْنَاءَ، وَ مَالًا
(دیوان، ج ۲: ۳۹۷)

(ترجمه: اگر چنین کردند، بهترین مردم در عمل هستند و اگر چنین گفتند، پس بهترین هستند در گفتار و اگر سرزمین‌هایشان در راه آرمان آزادی، از آنها خون و مال و فرزندانشان را طلب کنند؛ باید از همه اینها بگذرند).

پیداست که نگرش بهار در این زمینه کاملاً ملی و میهنی است. او به بزرگداشت قهرمانان ملی سرزمین خویش و آزادی‌خواهان بزرگ ایران اکتفا می‌کند؛ حال آنکه نگاه شوقی فراملیتی است و دیگر آزادی‌خواهان و شهیدان راه آزادی را نیز که متعلق به دیگر سرزمین‌ها هستند، می‌ستاید.

۳-۸. پیامدهای آزادی‌خواهی

از اشعار بهار این گونه برمی‌آید که تعریف او از آزادی سیاسی و حکومتی، برخورداری نظام حاکم از میزان معینی از آزادی است. او معتقد است که حکومت نباید خودکامه و دیکتاتورمآب باشد بلکه باید مردم را در زندگی خصوصی و اجتماعی‌شان مورد حمایت قرار دهد. او از انتخابات آزاد و عادلانه و احقاق حقوق یکسان همه شهروندان توسط قانون جانب‌داری می‌کند. قدر مسلم این نوع اندیشه و سهیم دانستن مردم با حکومت در مقوله آزادی، عواقبی را برای شاعر به دنبال داشته و بهار با علم به همه این مشکلات، دست از مبارزه خود برنداشته است. او به خاطر داشتن این نوع اندیشه، بارها زندان را تجربه کرد و آنگاه که برای سومین بار دستگیر شد در قصیده‌ای با عنوان شکوه و تفاخر به عواقب فردی و اجتماعی این آزادیخواهی که گریبانگیرش شده اشاره می‌کند:

بس که در میدان آزادی کمیتم تند راند گیتی کج‌رو به زندان می‌دهد کیفر مرا
بس که بدخواهان بدم گفتند نزد شهریار قیمتم بشکست و کرد از خاک ره کمتر مرا
(دیوان، ج ۱: ۵۸۰)

مشکلاتی که از این رهگذر برای شاعر ایجاد می‌شود، تنها اجتماعی و سیاسی نیست. بلکه دامان خانواده و فرزندان او را نیز گرفته و ایشان را دچار فقر و تهیدستی می‌کند:

رنج حبس و دوری یاران و فکر کودکان با تهیدستی و بی‌برگی کند مضطر مرا
(دیوان، ج ۱: ۵۸۱)

البته بهار از همه آنچه که در راه آزادی‌خواهی قرار است اتفاق بیفتد، به خوبی آگاه بود و با رضایت قلبی آنها را پذیرفته و تمام آن پیامدهای ناگوار را در برابر آرمان والای آزادی، ناچیز می‌شمرد:

با چنین درویشی اکنون سخت خرسندم بهار اختر کج رو نرنجاند دمامم گر مرا
(دیوان، ج ۱: ۵۸۱)

یکی از پیامدهای تلخ آزادی خواهی که شاعر عرب به طور ضمنی به آن اشاره می کند، محروم ماندن آزادی خواهان و اصحاب مطبوعات از ثروت و درآمد بالای مردمی است:
فِيَا فِتِيهَ الصَّحْفِ، صَبْرًا إِذَا نَبَا الرِّزْقُ فِيهَا بَكْمَ وَ اِخْتَلَفَ
فَإِنَّ السَّعَادَةَ غَيْرُ الظُّهُورِ، وَ غَيْرُ الثَّرَاءِ، وَ غَيْرُ التَّرَفِ
(دیوان، ج ۱: ۳۳۶)

ترجمه: ای روزنامه نگاران جوان! زمانی که از روزی و ثروت بی نصیب ماندید، شکیبایی پیشه کنید. به راستی که خوشبختی و سعادت، به تجمل و خودآرایی ظاهری نیست).

به همین خاطر شاعر ایشان را در ادامه راهی که در پیش گرفته اند دلگرمی داده و یادآور می شود که خوشبختی، در گرو داشتن ثروت زیاد و برخورداري از رفاه نیست؛ پس روزنامه نگاران و اصحاب آزادی خواه مطبوعات باید این امر را به عنوان یک حقیقت بپذیرند. در طول تاریخ، پیوسته یکی از مهم ترین پیش نیازهای دستیابی به آزادی، خون دادن بوده است؛ گویی این نعمت عظیم الهی جز با فدا کردن جان و ریخته شدن خون جویندگان آن به دست نمی آید. شوقی در قصیده نکبه دمشق به همین مطالب اشاره می کند:

و لِلْحَرِيهِ الحَمْرَاءِ بِبَابٍ، بِكَلِّ يَدٍ مُضَرَّجَةٍ يُدَقُّ
(دیوان، ج ۲: ۳۷۹)

ترجمه: و جنبش سرخ دری دارد که با هر دستی می توان بر آن کوبید و به آن متوسل شد).

او معتقد است که هر آزادی سرخی - در هر زمان و مکانی که باشد - دروازه ای دارد که به وسیله دستان به خون آغشته آزادی خواهان و مبارزان کوبیده می شود (ضیف، ۲۰۰۷: ۷۶) و این حرکت تا دستیابی به نتیجه، ادامه می یابد.

۳-۹. عقوبت دشمنان آزادی

در اوج گیرودار انقلاب مشروطه، دو روزنامه *اصفهان* و *نامه ناهید* به مخالفت با مشروطه و حمایت از شهربانی پرداخته و اقدام به انتشار حجم بالایی از ناسزا نسبت به آزادی خواهان نمودند. بهار در هجویه‌ای که خطاب به این دو روزنامه سروده، آنان را که نعمت مشروطه را قدر نمی‌دانند به عذاب الهی انداز داده و صراحتاً به آنها هشدار می‌دهد که درست است که اکنون شاخ و برگ درخت آزادی را می‌شکنید، اما منتظر روزی باشید که عذاب الهی شما را فرا گیرد:

قدر مشروطه ندانستی و غافل که خدای کافر نعمت را وعده نمودست عذاب
برشکن شاخه آزادی و چون گاو بخور برفکن ریشه مشروطه و چون خرس بخواب
می‌شود زود شومی... روز تو شب می‌شود زود زبیداد... قلب تو آب
(دیوان، ج ۲: ۵۵۴)

شاعر مصری نیز آینده‌ای را پیش‌بینی می‌کند و می‌پندارد آن‌گونه که جریان شرک در مهد توحید، سرزمین مکه، نابود شد، استبداد نیز با مواجه شدن با جریان آزادی از میان برود. چنین روزی طاغوت‌های دروغین فرو ریخته و بت‌ها، اوهام و اصنام متلاشی می‌شوند. آن روز، زمان عقوبت ناگزیر همه مستبدان و دشمنان آزادی خواهد بود.

يَنْهَارُ الْإِسْتِبْدَادُ حَوْلَ عِرَاصِهِ، مِثْلَ أَنْهَارِ الشَّرْكِ حَوْلَ صَاحِ
وَيَكْبُ طَاغُوتُ الْأُمُورِ لَوْجِهِ، مُتَحَطِّمِ الْأَصْنَامِ وَالْأَشْبَاحِ
(دیوان، ج ۲: ۳۵۰-۳۵۱)

(ترجمه: دیکتاتوری و خودکامگی در اطراف میدان‌های خود فرومی‌ریزد همان‌گونه که بت پرستی و شرک در اطراف شهر مکه از بین رفت. و بیدادگر سرنگون خواهد شد و همه چیز ضد او می‌شود؛ بت‌ها، اشباح و سایه‌ها از هم فروخواهند پاشید).

۲. نتیجه‌گیری

با استناد به یافته‌های تحقیق، بهار و شوقی به مثابه دو تن از سراینندگان مردمی/وطنی، هرگز در برابر دیگرگونی‌های سیاسی-اجتماعی روزگار خود، بی‌تفاوت و منفعل نبوده‌اند. این دو، پیوسته در قبال این تغییرات جبهه‌گیری کرده و از مواضع مثبت نسبت به آنها واکنش نشان داده‌اند. بر پایه ملموس‌ترین گفتمان‌های سیاسی-اجتماعی، اشعار بهار و شوقی را می‌توان در توصیف جامعه غیرمشروط و خُرده‌گیری نسبت به حاکمیت وقت و روشنفکران منفعل و همچنین جلوه‌های مختلف آزادی تشریح کرد. بررسی جنبه‌های سیاسی-اجتماعی اشعار سراینندگان یادشده براساس نگرش تحلیل گفتمان انتقادی ون‌دایک، مشخص می‌کند که رویکردهای کلان بهار و شوقی در جانبداری از گفتمان خودی و در تضاد با گفتمان دیگران در چند استراتژی از مربع ایدئولوژیک ون‌دایک همچون: تأکید و کاهش، قطبیت‌سازی، هدف، خودآرایی مثبت خود و ارائه منفی دیگران تجلی یافته است. بهار، جنبش مشروطه و تصویب قانون اساسی را از مظاهر آزادی سیاسی می‌داند. تصنیف مرغ سحر او در همین راستا، دارای لحنی انقلابی و بیانی ساده و غنی است. شوقی نیز برخی مشخصه‌ها و پیش‌نیازها را برای یک کشور برخوردار از آزادی سیاسی بر می‌شمارد.

نیل به آزادی سیاسی ملزوماتی دارد که دو شاعر مورد تحقیق ما، برخی از آنها را به این قرار بر می‌شمارند: همراهی مردم و حکومت با جریان آزادی‌خواهی، فرزاندگی، حمیت و اراده بالای آزادی‌خواهان، رعایت روابط اجتماعی و هنجارهای مطلوب جامعه از سوی آزادی‌خواهان و تلاش و پشتکار آنها. شاعر ایرانی، قیام سربداران و جنبش‌های مردمی در برابر دو کشور استعمارگر روسیه و انگلستان را تلاش‌هایی در جهت کسب آزادی قومی و ملی می‌داند. شوقی نیز حرکت سعد زغلول و دیگر جنبش‌های داخلی علیه استعمار انگلیس را به عنوان گامی در راستای رسیدن به آزادی ملی می‌ستاید. شوقی برای نشان دادن نتایج خفقان و سانسور، از داستان‌های رمزی-تمثیلی بهره می‌گیرد. در این تمثیل‌ها، حیوانات و پرنندگان، نمادی از افراد جامعه انسانی به شمار می‌آیند. آزادی زنان یکی از دغدغه‌های مشترک شوقی و بهار است. بهار با رعایت حجاب ظاهری از سوی زنان

مخالف است و عصمت و ناموس را حجاب واقعی زن ایرانی می‌داند. احمد شوقی نیز به سیره پیامبر در رعایت حقوق زنان و فعالیت‌هایی از قبیل علم‌آموزی، تجارت، سیاست و... از سوی ایشان اشاره می‌کند. حساسیت شوقی درباره حجاب زن و میزان پرداختن به آن در شعر، به مراتب بیشتر از بهار است.

هر دو شاعر، زبان به تمجید آزادی‌خواهان گشوده‌اند. ممدوحان بهار، ستارخان و شیخ محمد خیابانی هستند. شوقی نیز سعد زغلول را می‌ستاید. نگاه بهار در این زمینه کاملاً ملی و میهنی بوده و قهرمانان او ایرانی هستند؛ حال آنکه شوقی بیشتر رفته و ممدوحان خویش را از مبارزان عرب - اعم از مصری و غیر مصری - برگزیده است. پس نگاه شوقی از شمول و گستردگی بیشتری برخوردار است. بهار توانی را که به خاطر آزادی‌خواهی خود پرداخته است زندان، فقر، تبعید و دوری از خانواده معرفی می‌کند. شوقی نیز محروم ماندن از ثروت، دادن خون و تحمل مشقت‌های بی‌شمار را از پیامدهای آزادی‌خواهی برمی‌شمرد. بهار و شوقی، سرنوشت شومی در انتظار دشمنان آزادی می‌بینند. بهار معتقد است که عذاب الهی در کمین دشمنان مشروطه است. شوقی نیز آینده‌ای را پیش‌بینی می‌کند مبنی بر اینکه همانگونه که در صدر اسلام، شرک در سرزمین مکه نابود شد، استبداد نیز در برابر امواج خروشان آزادی از بین برود و طاغوت‌ها فرو بریزند. بهار و شوقی با دیدگاهی رُفرمیست و انتقادی، شعر خود را در خدمت تعمیم آزادی و جانبداری از آن قرار داده‌اند. همچنین موضوع آزادی زنان یکی از دلواپسی‌های مشترک شوقی و بهار است با این تفاوت که بسامد آن در شعر شوقی بیشتر از سروده‌های بهار است. شوقی و بهار، سرنوشت شومی را برای دشمنان و مخالفان آزادی متصور هستند.

یادداشت‌ها

1. discourse analysis
2. Teun van dijk
3. critical discourse analysis
4. Literatur Die Komparative
5. Littérature comparée
6. Vergleichende Literatur
7. Michel Foucault

۸. گزارشی مختصر از زندگی بهار

استاد محمدتقی ملک‌الشعراى بهار در تاریخ ۱۳ ربیع‌الاول سال ۱۳۰۴ قمری پا به عرصه وجود گذاشت. مبانی ادبیات را نزد پدرش آموخت. در انقلاب مشروطیت به صف انقلابیون پیوست و به مدد اشعار خود نقش عمده‌ای در این نهضت ایفا کرد. وی در ضمن مبارزات سیاسی، روزنامه‌نویس بهار و مجله دانشکده را تأسیس نمود (ر.ک: حاکمی، ۱۳۷۴: ۴۱). بهار از مسائل روز جامعه نیز آگاهی داشت و این شناخت و توانمندی را در خدمت آزادی و وطن‌خواهی درآورد. بهار متعلق به آن گروه از روشنفکران این دیار است که با وجود دلبستگی به پیشرفت و توسعه و مدرنیت، دلی نیز در گرو گذشته و سنت دارند. او توان شاعری و نویسندگی خود را به عنوان ابزاری در خدمت مبارزه با استبداد به کار گرفت و از این رهگذر فصل نوینی در تاریخ ادبیات این مرز و بوم گشود. «در بین معاصران کهن‌گرا، ملک‌الشعراى بهار بیشتر از سایر شاعران دارای زبان حماسی است. شعر بهار شعری محکم و منسجم و دارای روح حماسی است. نمونه کامل اشعار حماسی او جغد جنگ، دماوند و بهار در باکو است» (دستغیب، ۱۳۴۸: ۱۳۱).

محتوای اصلی آثار ملک‌الشعراى بهار را آزادی، قانون و استقلال تشکیل می‌دهند. بیان این شاعر جدی، گاهی همراه با شوخ‌طبعی، طعنه، طنز و هزل بود. وی با سرودن شعرهای انتقادی به مبارزه با سیاست‌های استعماری زمان خویش پرداخت و به عنوان یکی از پیروان شعر قدیم و سنتی، روش‌های نوین شعری را با اصول شعر کهن در قالب مستزادهای روان هماهنگ کرد. «مضمون شعر بهار، هرگز به وجود یک محتوا نزدیک نمی‌شود. شعر بهار مضمون است و کلمات درشت و خشن و به اصطلاح اجتماعی و به اصطلاح حماسی. بهار بزرگ‌ترین لفاظ دوران مشروطیت است اما ای کاش دلش کمی بیشتر برای شعر می‌تپید؛ ای کاش دینامیسم آزادیخواهی خود را، در دایره زبان نیز کارگر می‌کرد و می‌کوشید به زبان، به قالب و بافت کلمات نیز آزادی لازم را بدهد» (براهنی، ۱۳۵۸: ۲۰۵).

۹. گذری کوتاه بر زندگی شوقی

امیرالشعراء احمد شوقی در سال ۱۸۶۸ میلادی در قاهره مصر و به روایتی دیگر در سال ۱۸۶۹ میلادی از خانواده‌ای دو ملیتی، پدری کوردزبان و مادری ترک‌زبان، با اصالتی از طرف جد پدری به چرکس^{۱۴} و جد مادری به یونان متولد شد. (الفخوری، ۱۹۵۳: ۹۸۲). «در کودکی توسط جد مادریش که یکی از خدمتکاران کاخ خدیوی اسماعیل بود سرپرستی و حمایت می‌شد» (الزیات، ۱۹۹۳: ۳۶۹). شوقی، دراماتیسست اهل مصر و از شاعران عصر نهضت و از پیشگامان ادبیات مدرن در ادب عرب، شعر خود را با منش دقیق، احساسی پاک، ذوق و روحیه‌ای قوی بیان می‌کرد و آن را به صورت مستقیم و با لحنی زیبا و خالی از ضعف و پوچی و به دور از تباهی و اضطراب می‌سرود.

این شاعر دارای سرشتی پیچیده، پُرفراز و نشیب و چندلایه است. همین موضوع از او چهره‌ای عجیب و متضاد، و نیز سراسیمه و دلواپس ساخته است. «شخصیت وجودی احمد شوقی، تحت تأثیر عوامل عجیب و شگفت‌انگیزی شکل گرفت؛ آمیزه‌ای از تقابل هارمونی و ناهماهنگی و وضعیت روحی که در آن رشد می‌کرد او را در عالی‌ترین جنبه‌های خود مضطرب و پریشان‌خاطر کرده بود. گرایش‌ها و

تمایلاتی که به ندرت در یک جبهه شخص به پیوستگی می‌رسند» (الحر، ۱۹۹۲: ۶۹). شوقی در دوره‌ای از حیات خود، شاعر دربار پادشاهان بود و به مدح و ستایش آنها می‌پرداخت و در مرحله‌ای دیگر از زندگانی‌اش از استقلال مصر جانبداری کرد و انزجار خود را از سیاست‌های انگلیس در قبال مصر ابراز کرد. طه حسین معتقد است که شوقی، گاهی شاعر لذت‌های خود بوده است و زمانی ستایشگر اُمرا و دربار است و سرانجام شاعر هنر و مردم (حسین، ۱۹۳۳: ۹۶). آنچه مسلم است علی‌رغم دیدگاه بزرگان یادشده، فهم و شعور دیپلماتیک شوقی، در درجه‌ای بالاتر از دیگر شاعران هم‌دوره او قرار دارد.

10. political freedom
11. Montesquieu
12. monologue

۱۳. یکی از نام‌های شهر مکه، صلاح است.

۱۴. چرکس نام قوم و ملتی بومی شمال غرب قفقاز.

کتابنامه

الف. منابع غیر لاتین

- آذری، علی. (۱۳۵۴). *قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز*. چاپ چهارم، تهران: بنگاه مطبوعاتی صفیعلیشاه.
- آراسته‌خو، محمد. (۱۳۷۰). *فرهنگ اصطلاحات علمی-اجتماعی*. تهران: نشر گستره.
- آراین پور، یحیی. (۱۳۵۷). *از صبا تا نیما*. چاپ پنجم، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- آراین پور، یحیی. (۱۳۸۷). *شعر و نثر بهار*. به اهتمام میلاد عظیمی. *من زبان وطن خویشم (نقد و تحلیل و گزیده اشعار ملک الشعرای بهار)* چاپ نخست، تهران: سخن.
- براهنی، رضا. (۱۳۵۸). *طلا در مس (در شعر و شاعری)*. چاپ سوم، تهران: نشر زمان.
- بهار، محمد تقی. (۱۳۵۴). *دیوان اشعار*. چاپ سوم، تهران: امیر کبیر.
- پروین، ناصرالدین. (۱۳۸۵). «یادنامه ملک الشعرای بهار»، *مجله بخارا*. تهران: شماره ۵۵.
- چرننگ، حمیلا و رشیدی فر شهلا. (۱۳۹۹). «بررسی مضامین مشترک اجتماعی در اشعار ملک الشعرای بهار و احمد شوقی»، *هفتمین کنفرانس بین‌المللی مطالعات زبان، ادبیات، فرهنگ و تاریخ*. ۲۰ اسفند ۱۳۹۹، گرجستان.
- حائری، هادی. (۱۳۷۵). *یکصدمین سالگرد میلاد بهار*. تهران: نشر حدیث.
- حاکمی، اسماعیل. (۱۳۷۴). *ادبیات معاصر ایران*. چاپ دوم، تهران: اساطیر.

- حاکمی، اسماعیل و اکبری بیرق، حسن. (۱۳۸۰). «ملک الشعراء بهار»، **ضمیمه مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران**: پاییز ۱۳۸۰، صص ۲۸ و ۲۹.
- حاکمی، اسماعیل. (۱۳۸۶). «بهار، سنت، تجدد». **مجموعه مقالات یادی دوباره از بهار**. به کوشش سعید بزرگ بیگدلی. چاپ نخست. تهران: موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- حامدی شیروان، زهرا و زرقانی، سیدمهدی. (۱۳۹۲). «تحلیل داستان رستم و شغاد بر اساس مربع ایدئولوژیک ون دایک»، **کاوش نامه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه یزد**، ۱۵ (۲۸)، ۲۵-۴۸.
- الحر، عبدالمجید. (۱۹۹۲). **أحمد شوقی أمير الشعراء و نغم اللحن و الغناء**. الطبعة الأولى، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- حق شناس، علی محمد. (۱۳۸۳). «آزادی و رهایی در زبان ادبیات»، **فصلنامه مطالعات و تحقیقات ادبی**، ۱ (۳ و ۴)، ۵۸-۳۹.
- خلیل جحا، میثال. (۱۹۹۹). **الشعر العربي الحديث من أحمد شوقی إلى محمود درویش**. بیروت: دارالعودة.
- دستغیب، عبدالعلی. (۱۳۴۸). **سایه روشن شعر نو پارسی**. انتشارات فرهنگ.
- دورانت، ویل. (۱۳۴۵). **تاریخ فلسفه**. ترجمه عباس زریاب خوئی، تهران: نشر دانش. (چاپ به زبان اصلی ۱۹۲۶).
- رایبسون، دیو. (۱۴۰۰). **فلسفه سیاسی، قدم اول**. ترجمه ابراهیم اسکافی. تهران: شیرازه کتاب ما.
- زارع، غلامعلی. (۱۳۸۶). «مفهوم آزادی از دیدگاه ملک الشعراء بهار»، **مجموعه مقالات یادی دوباره از بهار**. به کوشش سعید بزرگ بیگدلی، چاپ نخست، تهران: موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- زرکلی، خیرالدین. (۱۹۶۹). **الاعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربین و المستشرقین**. الطبعة الثالثة، بیروت: مطبعة العربیه.
- الزیات، احمد حسن. (۱۹۹۳). **تاریخ الأدب العربی للمدارس الثانویه و العلیا**. بیروت، لبنان: دارالمعرفه.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۷۸). **ادبیات فارسی از عصر جامی تا روزگار ما**. تهران: نی.

- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۳). *ادوار شعر فارسی*. چاپ دوم. تهران: سخن.
- شوقی، احمد. (۲۰۱۲). *دیوان (الشوقیات)*. بیروت: دار الجیل.
- شوقی، احمد. (۱۴۱۹). ه. ق ۱۹۹۸ م. *الموسوعه الشوقیه لأمیر الشعراء*. (دوره پنج جلدی).
- شوقی، احمد. *دیوان*. بیروت: دارالنهضة، بی تا.
- صابری، علی و رزاقی، الهه. (۱۳۹۱). «بررسی تطبیقی دیدگاه‌های سیاسی بهار و شوقی»، *مطالعات ادبیات تطبیقی*، ۶(۲۲)، ۹-۲۶.
- ضیف، شوقی. (۱۹۷۵). *شوقی شاعر العصر الحديث*. الطبع السادسة، القاهرة: دارالمعارف.
- ضیف، شوقی. (۲۰۰۷). *حافظ و شوقی و زعامه المصر الأدبیه إعداد و تقدیم محمد عبدالمطلب، شوقی و حافظ فی مرآة النقد*. الطبعه الأولى، القاهرة: المجلس الأعلى للثقافة.
- طه، حسین. (۱۹۳۳). *حافظ و شوقی*. القاهرة: منشورات الخانجی و حمدان.
- عباس زیدی، سیدسکندر. (۱۳۸۸). «ادبیات تطبیقی و ویژگی‌های ادبیات معاصر»، *نشریه نامه پارسی*، ۵۰، ۱۲۹-۱۱۴.
- العقاد، عباس محمود. (۱۹۵۰). *شعراء مصر و بیناتهم فی الجیل الماضي*. القاهرة: مکتبه النهضه المصریه.
- غنیمی هلال، محمد. (۱۳۷۳). *الادب المقارن*. ادبیات تطبیقی، تاریخ و تحول، اثرپذیری و اثرگذاری فرهنگ و ادب اسلامی، ترجمه و تحشیه و تعلیق از: دکتر سید مرتضی آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران: امیرکبیر.
- الفاخوری، حنا. (۱۹۵۳). *تاریخ الادب العربی*. لبنان: المطبعه البولسیه.
- فاضلی، محمد. (۱۳۸۳). «گفتمان و تحلیل گفتمان انتقادی»، *پژوهش‌نامه علوم انسانی و اجتماعی*، ۴(۱۴)، ۸۱-۱۰۷.
- کفافی، محمد عبدالسلام. (۱۳۸۲). *ادبیات تطبیقی*. پژوهشی در باب نظریه ادبیات و شعر روایی، ترجمه سید حسین سیدی، جلد ۱، آستان قدس رضوی، شرکت به‌نشر.
- المقالح، عبدالعزیز. (۱۹۸۴). *عمالقه عند مطلع القرن*. الطبعه الأولى، بیروت: منشورات دارالآداب.

- ممتحن، مهدی. (۱۳۸۹). «بهار و شوقی در گذرگاه مفاهیم و معانی»، *نشریه ادبیات تطبیقی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان*، دوره جدید، ۱(۲). ۱۸۱-۱۶۵.
- موحدفرد، میثم. (۱۳۸۵). *نغمه آزادی (پژوهشی در شعر مشروطه)*. تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری کشور.
- ون دایک، تئون ای. (۱۳۸۲). *مطالعاتی در تحلیل گفتمان، از دستور متن تا گفتمان کاوی انتقادی*. گروه مترجمان. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- همایی، جلال‌الدین. (۱۳۸۷). *مقام بهار*. به اهتمام میلاد عظیمی. من زبان وطن خویشم (نقد و تحلیل و گزیده اشعار ملک الشعراء بهار) چاپ نخست. تهران: سخن.
- یوسفی، محمدتقی و هاشمیان، لیلا. (۱۴۰۱). «تحلیل گفتمان سیاست و اجتماع در غزلیات هوشنگ ابتهاج بر پایه نظریه ون دایک»، *فصلنامه پژوهش‌های ادبی*، ۱۹(۷۶)، ۱۷۴-
<https://doi.org/10.2634/Lire.19.76.145.145>

ب. منابع لاتین

Yu, Pauline. (2006). "Comparative Literature In Question" *Scholarly Journal, Daedalus: Boston, Spring 2006, page 38.*